Cult Islam Archit Urban, 2025; 10 (2): 129-152

Tabriz Islamic Art University 1999

CULTURE OF ISLAMIC ARCHITECTURE AND URBANISM

DOI : http://dx.doi.org/10.61882/ciauj.10.2.648

The Culture of Islamic Architecture & Urbanism

Original Paper Open Access

From Empire to Nation-State: Paradigm Shift in Architectural Patronage in Turkey

Mahdi Soltani[1*]

1. Assistant Professor, Architecture Department, Art and Architecture Faculty, University of Bonab, Bonab, Iran.

Received: 2025/07/12 Accepted: 2025/10/29

Abstract

This article investigates the fundamental rupture in the system of architectural patronage during the transition from the Ottoman Empire to the Republic of Turkey—a transformation that permanently reconfigured the logic, objectives, and resources underpinning the production of the built environment. Challenging conventional narratives that focus solely on stylistic change, the study approaches architectural change as an indicator of far-reaching socio-political shifts. The research begins by situating architectural patronage as a central process linking power structures, ideologies, and values across historical periods. Employing a qualitative, comparative-analytical methodology, the study models and contrasts two ideal types of patronage: the inward, hierarchical, integrated system of the classical Ottoman paradigm, and the outward, bureaucratic, dependent configuration that emerged with the modern Turkish Republic. The study's primary contribution is to clarify how a rupture in the patronage paradigm catalyzed fundamental transformations in architectural identity, objectives, and modes of agency. Data derive from extensive literature review, documentary analysis, and the comparative study of five emblematic architectural scenarios: the Süleymaniye Külliye (classical peak), Dolmabahçe Palace (transition and fragmentation), the Ottoman Bank (deepening economic rupture), Ankara's Master Plan (birth of the new paradigm), and the Turkish Grand National Assembly (consolidation of the modern system). The findings demonstrate that the classical Ottoman paradigm relied on a charismatic patron (the Sultan), a religiously legitimated framework, a self-sustaining endowment-based (waqf) economy, and a primary audience within the Islamic polity, resulting in resilient and harmonious architectural production. By contrast, the modern Turkish paradigm substituted charismatic authority with institutional bureaucracy, sanctified objectives with pragmatic modernization, stable waqf funding with vulnerable state budgets and international loans, and internal audiences with a dual focus on citizenship and international prestige. This rupture inverted the meaning of architecture—from an instrument of internal social cohesion and religious legitimacy to a means of international representation and image management. The article concludes that understanding these structural ruptures in systems of patronage provides crucial insight into the identity crises and hybridities that characterize societies undergoing rapid modernization.

Keywords:

Architectural patronage; Paradigm rupture; Ottoman Empire; Turkish Republic; Modernization; Power structures; Ideology; Waqf; Nation-state; Urban identity

* Corresponding Author: mahdisoltani@ubonab.ac.ir

©2025 by the Authours.This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0 license)
https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0

[Dl: 10.61882/ciauj.10.2.648]

Introduction

Architecture and urbanism have never been neutral or merely technical phenomena. Rather, they serve as tangible manifestations of power, ideology, and value systems in any society. The built environment—from monumental complexes to strategies of urban development—narrates the intentions and resources of those who wield power and mobilize resources for spatial production (Bourdieu, 1991). The mechanism through which this power is exercised—architectural patronage—not only determines what gets built but also encodes the deeply rooted logics of societal organization. This is particularly evident in periods of historical transition, when shifts in the system of patronage can serve as key indicators of underlying societal transformation (Kostof, 1995). The transition from traditional empires to modern nation-states in the nineteenth and early twentieth centuries marked one of the most profound social, political, and architectural ruptures across the globe, with the Ottoman-Turkish transition standing as a paradigmatic case. Such transitions entail not merely political reconfiguration but also a redefinition of state-society-economy-culture relations. Architectural production, shaped by these deep-seated ruptures, becomes a site where changing logics and aspirations are both crystallized and contested.

Materials and Methods

To investigate this rupture, the study adopts a qualitative, fundamental-theoretical approach with an inductive-interpretive mode of analysis. The research is anchored in the comparative-analytical method and utilizes ideal-type modeling inspired by Max Weber and adapted for the dynamics of architectural production. The analytical framework is structured around four interdependent components: patron (the decision-making actor or institution), source (mechanisms of economic provision), ideology (the legitimating value system), and audience (the primary recipients of architectural messages).

Data were collected from both primary (legal edicts, architectural waqf documents, official archives, memoirs) and secondary sources (scholarly books and journal articles). The dataset encompasses significant architectural projects from the eighteenth to the mid-twentieth century throughout Ottoman and Republican territories, selected purposefully for their paradigmatic qualities and documentary richness. Five major case studies were chosen to provide a concrete basis for comparison: (1) the Süleymaniye Külliye, as the classical ideal; (2) Dolmabahçe and Yıldız Palaces, representing the breaking point of the old paradigm; (3) public infrastructure and financial institutions like the Ottoman Bank, reflecting the intensification of external economic influence; (4) the Ankara Master Plan, as the first realization of the modern paradigm; (5) governmental and public buildings in Ankara, exemplifying the consolidation of the new system.

Data analysis proceeded in two stages: first, using qualitative content analysis to code data according to the four theoretical components, followed by comparative analysis to model the rupture and trace divergences and continuities across scenarios. The models thus constructed were rigorously tested against the case studies. Where available, first-hand sources were quoted directly, and secondary sources are referenced in detail for replicability and further research.

Results

The research demonstrates conclusively that the architectural transformation from Ottoman to Republican Turkey cannot be reduced to changes in style or taste but represents a paradigmatic rupture—an abrupt realignment in the logic of architectural delivery. The classical Ottoman system, personified by the Süleymaniye Külliye, exhibits an unrivaled internal harmony: a single charismatic patron (the Sultan), stable endowment-based finance (waqf), a religious-royal ideology, and a cohesive audience encompassing the inner polity and, symbolically, foreign observers. This combination produced enduring, resilient, and symbolically loaded architectural ensembles.

This alignment fractured severely during the nineteenth-century reform and crisis era. Beginning with Dolmabahçe Palace, the classical system was undermined as the patron's authority became compromised,

[DOI: 10.61882/ciauj.10.2.648]

financial stability gave way to European loans and state budgets, ideology shifted towards Westernization, and audience focus moved to impressing foreign diplomats and elites. The Ottoman Bank exemplifies the complete inversion: patronage and finance became externalized, with foreign investors and international consortia dictating not only design but also architectural objectives, resulting in an erosion of local autonomy and deepening the economic rupture.

The emergence of the modern paradigm can be observed starkly in the Ankara Master Plan: for the first time, an abstract institutional body (the nation-state) serves as patron, supported by national budgets, driven by a secular, instrumental ideology of modernization, and oriented towards both internal citizen-building and external legitimation. This new alignment is further consolidated in the architecture of the new parliament building, which achieves a new harmony—albeit one grounded in political authority, public finance, and cosmopolitan rationalism rather than religious charisma.

These findings make clear that the rupture is systemic and structural, fundamentally redefining architecture's role: from an instrument of internal legitimacy and religious display to a tool for nation-branding and international negotiation.

Discussion

The paradigm rupture in architectural patronage, as evidenced by the historical cases studied, is not a superficial phenomenon but a structural realignment at the level of power, value, and institutional configuration. The classical system provided resilience and coherence by closely aligning the interests, resources, and values of all actors involved in architectural production. The late Ottoman transition, by contrast, was characterized by the fragmentation of patronage, the instability of financial sources, shifts in ideological orientation, and the redirection of architectural messages to satisfy foreign observers and interests.

This research situates the transformation as not simply a Turkish or Islamic issue but as a prototype for understanding dynamic societies caught between tradition and modernity, sovereignty and dependence. The findings engage with broader debates on the impact of modernization, colonialism, and global capitalism on architectural identity. Analyzing the rupture reveals the vulnerabilities inherent in shifting from coherent, internally justified models to externally driven and hybridized systems, underscoring the persistent relevance of the patronage paradigm in understanding architectural history, especially during periods of crisis and transformation.

Conclusion

The research concludes that the fundamental shift in the patronage paradigm during the Ottoman-Turkish transition not only transformed what architecture looked like but also redefined who controlled it, how it was funded, and what it ultimately symbolized. The classical paradigm constructed spaces of internal cohesion and legitimacy; the modern paradigm, through rupture and reinvention, adapted architecture as a tool for external negotiation and internal nation-building. Understanding these underlying logics and ruptures is essential not only to historical analysis but also to contemporary approaches to heritage, modernization, and the politics of identity. As such, architecture remains not merely the backdrop of history but its most material and enduring witness—a sensitive mirror reflecting both the ambitions and anxieties of its age.

[DOI: 10.61882/ciauj.10.2.648]

This page is intentionally rendered without text

این صفحه آگاهانه بدون متن ارائه شده است

[DOI: 10.61882/ciauj.10.2.648]

فرهنگ معماری و شهرسازی اسلامی، ۱۴۰۴؛ ۱۰ (۲) :۱۵۲-۱۲۹

فرهنگ معماری و شهرسازی اسلامی

DOI : http://dx.doi.org/10.61882/ciauj.10.2.648

مقاله پژوهشی

دسترسی آزاد

گسست در بنیان‌های نظری حمایت از معماری: تحلیلی تطبیقی بر گذار از امپراتوری عثمانی به جمهوری ترکیه

مهدی سلطانی[۱*]

۱. استادیار، گروه معماری، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه بناب، بناب، ایران.

دریافت : ۱۴۰۴/۴/۲۱

پذیرش: ۱۴۰۴/۸/۷

چکیده

حمایت معماری، به‌مثابه فرایندی که منطق، اهداف و منابع تولید فضا را تعیین می‌کند، عمیقاً با ساختارهای قدرت و نظام‌های ارزشی یک دوره تاریخی گره خورده است و مطالعه آن کلیدی برای فهم دگرگونی‌های کلان اجتماعی-سیاسی است. دوران گذار از امپراتوری عثمانی به جمهوری ترکیه (قرن ۱۹ و اوایل قرن ۲۰) شاهد یک دگرگونی بنیادین در سیمای کالبدی شهرها بود که از یک تحول سطحی در سلیقه زیباشناختی فراتر می‌رفت. این پژوهش با هدف تبیین منطق حاکم بر این دگرگونی چشمگیر، استدلال می‌کند که این گذار، یک گسست در الگوواره (Paradigm Shift) حاکم بر نظام حمایت معماری بوده است. برای دستیابی به این هدف، با رویکردی کیفی و با استفاده از روش تحلیلی-تطبیقی، دو مدل مفهومی متضاد برای نظام حمایت معماری تدوین و مقایسه شده‌اند. داده‌ها از طریق مطالعات کتابخانه‌ای و بررسی اسناد تاریخی و تحلیل‌های نظری گردآوری شده‌اند. یافته‌ها نشان می‌دهد که الگوواره کلاسیک عثمانی، سیستمی درون‌زا، عمودی و یکپارچه بود که با محوریت حامی کاریزماتیک (سلطان)، ایدئولوژی الهی و منبع مالی مستقل (وقف)، معماری را برای تحکیم نظم اجتماعی و برای مخاطبی داخلی تولید می‌کرد. در مقابل، الگوواره مدرن، یک سیستم برون‌گرا، افقی و وابسته را شکل داد که در آن حامی نهادی (بوروکراسی دولتی)، متأثر از فشارهای خارجی و با ایدئولوژی ابزاریِ نوسازی و منابع مالی شکننده (بودجه دولتی و وام‌های خارجی)، معماری را به ابزاری برای مدیریت تصویر بین‌المللی و برای مخاطبی خارجی بدل ساخت. بنیادی‌ترین نتیجه این پژوهش آن است که معماری در این گذار از جایگاه ابزاری برای نمایش قدرت الهی و خدمت به جامعه داخلی، به ابزاری برای نمایش تمدن و مدیریت بازنمایی در عرصه بین‌المللی تنزل یافت؛ این گسست در منطق حمایت، علت اصلی دگرگونی‌های بنیادین در هویت کالبدی این جامعه و جوامع مشابه در حال گذار است.

واژگان کلیدی

حمایت معماری، گسست در الگوواره، امپراتوری عثمانی، جمهوری ترکیه، مدرنیزاسیون، قدرت.

* نویسنده مسئول مکاتبات: mahdisoltani@ubonab.ac.ir

©2025 by the Authours.This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0 license)
https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0

[Dl: 10.61882/ciauj.10.2.648]

۱. مقدمه

معماری و شهرسازی هرگز پدیده‌هایی خنثی و صرفاً فنی نبوده‌اند؛ بلکه به‌مثابه بازتابی کالبدی از ساختارهای قدرت، ایدئولوژی‌ها و نظام‌های ارزشی حاکم بر یک جامعه عمل می‌کنند. اریک یان زورچر، به‌عنوان یکی از برجسته‌ترین مورخان ترکیه مدرن، فرایند گذار از امپراتوری به جمهوری را به‌عنوان یک دگرگونی ساختاری رادیکال توصیف می‌کند. او تأکید دارد که پروژه کمالیستی نه یک تداوم، بلکه یک گسست آگاهانه از گذشته عثمانی–اسلامی در تمام ابعاد سیاسی، اجتماعی و فرهنگی بود که هدف آن ساختن یک ملت و هویت کاملاً جدید بود (Zürcher, 2017). فضاهای ساخته‌شده، از بناهای یادمانی باشکوه گرفته تا الگوهای ظریف توسعه شهری، حامل روایت‌هایی از کسانی هستند که قدرت تعریف، تأمین مالی و اجرای آن‌ها را در دست داشته‌اند (Bourdieu, 1991). فرایندی که طی آن این قدرت اعمال می‌شود و منابع برای شکل‌دهی به محیط کالبدی بسیج می‌گردند، «حمایت معماری» (Architectural Patronage) نام دارد. مطالعه این فرایند، به‌ویژه در دوره‌های گذار تاریخی که شاهد دگرگونی‌های سریع سیاسی و اجتماعی هستند، اهمیتی دوچندان می‌یابد، زیرا تغییر در منطق حمایت معماری می‌تواند به‌مثابه یک شاخص کلیدی برای فهم تغییرات عمیق‌تر در بنیان‌های یک جامعه عمل کند (Kostof, 1995). گذار از امپراتوری‌های سنتی به دولت–ملت‌های مدرن در قرن نوزدهم و اوایل قرن بیستم، یکی از مهم‌ترین این دوره‌های گذار در سراسر جهان، از جمله در خاورمیانه، بود. این دگرگونی صرفاً یک تغییر در ساختار سیاسی نبود، بلکه یک بازتعریف بنیادین در رابطه میان حاکمیت، جامعه، اقتصاد و فرهنگ را به همراه داشت که تأثیرات مستقیم و ماندگاری بر سیمای شهرها و منطق تولید معماری گذاشت.

ادبیات موجود در حوزه تاریخ معماری عثمانی و ترکیه مدرن، اغلب بر تحلیل‌های سبکی، معرفی بناهای شاخص، یا شرح زندگی‌نامه معماران متمرکز بوده است (Goodwin, 1971; Bozdoğan, 2001). این پژوهش‌ها اگرچه بنیان ارزشمندی برای درک تحولات فرمی فراهم کرده‌اند، اما کمتر به شکل نظام‌مند به «چرایی» و «چگونگی» این تحولات از منظر ساختارهای زیربنایی قدرت و حمایت پرداخته‌اند. برای مثال، آثاری که به معماری دوره تنظیمات و مدرن‌سازی عثمانی می‌پردازند، اغلب تغییرات را به‌عنوان تقلیدی از غرب یا تلاشی برای «غربی‌سازی» توصیف می‌کنند (Çelik, 1993)، بدون آنکه به شکل عمیق به تغییر در منطق درونی نظام حمایت بپردازند. از سوی دیگر، مطالعاتی که بر دوره جمهوری تمرکز دارند، معماری را غالباً در چارچوب ایدئولوژی ناسیونالیستی و کمالیستی تحلیل می‌کنند (Bozdoğan, 2001) و گسست از گذشته عثمانی را امری بدیهی فرض می‌کنند. فرضیه بحث‌برانگیزی که در این میان کمتر به آن پرداخته شده، این است که شاید این دگرگونی نه صرفاً یک تغییر سلیقه یا ایدئولوژی سیاسی، بلکه یک «گسست در الگوواره» (Paradigm Shift) در خودِ نظام حمایت معماری بوده باشد. این دیدگاه که از مفهوم توماس کوهن (Kuhn, 1962) به عاریت گرفته شده، به ما اجازه می‌دهد تا تحولات را نه به‌صورت خطی و تدریجی، بلکه به‌مثابه یک جابه‌جایی کیفی در اصول، قواعد و منطق حاکم بر کل سیستم تحلیل کنیم.

در حالی که برخی پژوهشگران به نقش نهادهای جدید مانند شهرداری‌ها (بلدیه) یا تغییر در منابع مالی اشاره کرده‌اند (Zeynep, 2011)، اما تاکنون پژوهشی جامع که این گذار را به‌مثابه یک تغییر الگوواره مفهومی مدل‌سازی کرده و دو نظام حمایت «کلاسیک» و «مدرن» را به طور مستقیم با یکدیگر مقایسه کند، انجام نشده است. فقدان چنین تحلیلی باعث شده است که فهم ما از این دوره تاریخی کلیدی، تا حد زیادی در سطح توصیف تغییرات کالبدی باقی بماند و از تبیین ریشه‌های ساختاری آن غافل بمانیم. این پژوهش در تلاش است تا این خلاء را پر کند؛ بنابراین، هدف اصلی این مقاله، تحلیل گذار از نظام حمایت معماری امپراتوری عثمانی به جمهوری ترکیه به‌مثابه یک گسست در الگوواره حاکم است. بر این اساس، پرسش اصلی پژوهش به این صورت تعریف می‌شود: چگونه می‌توان گذار از امپراتوری عثمانی به جمهوری ترکیه را بر اساس تغییر در الگوواره حاکم بر نظام حمایت معماری تبیین کرد و مؤلفه‌های کلیدی این گسست کدامند؟ پاسخ به این پرسش نه‌تنها درک ما را از تاریخ معماری این منطقه مشخص عمیق‌تر می‌سازد، بلکه مدلی تحلیلی برای فهم دگرگونی‌های مشابه در سایر جوامع در حال گذار فراهم می‌آورد و برای محققان حوزه‌هایی چون جامعه‌شناسی

[DOI: 10.61882/ciauj.10.2.648]

سیاسی، مطالعات شهری و تاریخ نیز قابل‌استفاده خواهد بود.

۲. پیشینه پژوهش

ادبیات پژوهشی مرتبط با تحولات معماری در دوران گذار از امپراتوری عثمانی به جمهوری ترکیه را می‌توان در سه حوزه اصلی دسته‌بندی کرد که هر یک بخشی از پازل را روشن می‌کنند، اما در ترسیم یک تصویر یکپارچه از تغییر در «منطق حمایت» ناتوان بوده‌اند.

حوزه نخست، شامل مطالعات کلاسیک تاریخ معماری است که بر تحلیل سبکی و مونوگرافی بناها متمرکز هستند. اثر جامع گادفری گودوین (Goodwin, 1971)، تاریخ معماری عثمانی، یک مرجع بنیادین در شناخت ویژگی‌های فرمی و تکامل سبک‌ها از دوره کلاسیک تا باروک عثمانی است. این دسته از آثار، اگرچه برای شناسایی مشخصات ظاهری بناها ضروری‌اند، اما تحلیل خود را عمدتاً به سطح فرم محدود کرده و به‌ندرت به ساختارهای اقتصادی و سیاسی تولیدکننده معماری (نظام حمایت) می‌پردازند. یافته اصلی این گروه از پژوهش‌ها، شناسایی دوره‌های سبکی و تأثیرات متقابل فرهنگی، به‌ویژه نفوذ غرب در دوره‌های اخیر است، اما علت این نفوذ را بیشتر به تغییر سلیقه دربار تقلیل می‌دهند.

حوزه دوم، بر مدرنیزاسیون عثمانی و تأثیرات آن بر محیط کالبدی تمرکز دارد. اثر برجسته در این زمینه، کتاب بازسازی استانبول از زینب چلیک (Çelik, 1993) است. چلیک به شکل درخشانی نشان می‌دهد که چگونه اصلاحات دوره تنظیمات (Tanzimat) در قرن نوزدهم، از طریق ایجاد نهادهای جدیدی چون شهرداری (بلدیه)، تدوین مقررات ساختمانی و اجرای پروژه‌های زیرساختی عظیم، چهره استانبول را دگرگون کرد. یافته کلیدی چلیک این است که مدرن‌سازی شهری نه یک تقلید صرف، بلکه فرایندی پیچیده از مذاکره میان سنت‌های محلی و الگوهای غربی برای نمایش یک تصویر جدید و متمدن از امپراتوری بود. با این حال، تمرکز اصلی او بر «محصول» نهایی (شهر) و نهادهای اجرایی است و کمتر به تغییر بنیادین در «منطق» و «فلسفه» حمایت و جابه‌جایی منابع از وقف به بودجه‌های دولتی می‌پردازد.

حوزه سوم، به معماری دوره جمهوری و نقش آن در پروژه دولت–ملت‌سازی اختصاص دارد. کتاب سیبل بوزدوغان (Bozdoğan, 2001)، مدرنیسم و ملت‌سازی، یک اثر تعیین‌کننده در این حوزه است. بوزدوغان استدلال می‌کند که معماری در دو دهه نخست جمهوری، ابزاری ایدئولوژیک در دست نخبگان برای ساختن یک هویت ملی جدید، سکولار و غربی و پاک کردن حافظه تاریخی عثمانی بود. یافته مهم او، پیوند مستقیم میان گفتمان ناسیونالیستی و انتخاب‌های معماری (از جمله سبک بین‌المللی) است. با این وجود، این تحلیل نیز با تمرکز بر «ایدئولوژی» به‌مثابه عامل اصلی، گسست از گذشته را عمدتاً سیاسی و فرهنگی می‌بیند و کمتر به گسست در ساختارهای اقتصادی–اجتماعی حمایت معماری که این پروژه ایدئولوژیک را ممکن ساخت، توجه می‌کند.

در مجموع، پیشینه موجود نشان می‌دهد که گذار معماری از عثمانی به جمهوری اغلب از سه منظر مجزای «سبک»، «مدرنیزاسیون نهادی» یا «ایدئولوژی ناسیونالیستی» بررسی شده است. یافته جدید و مهمی که در سال‌های اخیر برجسته شده، اهمیت فزاینده «بازنمایی» (Representa-tion) و مدیریت تصویر در عرصه بین‌المللی به‌عنوان یک نیروی محرکه در معماری این دوره است (Zeynep, 2011). با این حال، هیچ یک از این رویکردها، این گذار را به‌مثابه یک تغییر سیستماتیک و کیفی در کل «نظام حمایت» مدل‌سازی نکرده‌اند. پژوهش حاضر با الهام از مفهوم «گسست در الگوواره» کوهن (Kuhn, 1962)، تلاش دارد تا با یکپارچه‌سازی این دیدگاه‌های پراکنده، نشان دهد که تغییر در حامی، منبع مالی، ایدئولوژی و مخاطب، اجزای یک تحول ساختاری بزرگ‌تر بودند که منطق تولید معماری را از اساس دگرگون کرد.

۳. چارچوب نظری

برای تبیین دگرگونی بنیادین در تولید معماری طی گذار از امپراتوری عثمانی به جمهوری ترکیه، این پژوهش یک چارچوب نظری ترکیبی را به کار می‌گیرد که بر دو مفهوم کلیدی استوار است: «نظام حمایت معماری» به‌عنوان واحد تحلیل، و «گسست در الگوواره» به‌عنوان منطق تبیین‌کننده تغییر. این چارچوب به ما امکان می‌دهد تا از توصیف صرف تحولات سبکی یا سیاسی فراتر رفته و به تحلیل ساختاری منطق حاکم بر تولید فضا بپردازیم.

[DOI: 10.61882/ciauj.10.2.648]

۳-۱. نظام حمایت معماری به‌مثابه یک سیستم

حمایت معماری (Patronage) در این پژوهش صرفاً به معنای تأمین مالی یک پروژه ساختمانی نیست، بلکه به‌مثابه یک «نظام» یا «سیستم» پیچیده در نظر گرفته می‌شود که در آن، مجموعه‌ای از بازیگران، منابع، ایدئولوژی‌ها و فرایندها برای تولید محیط کالبدی با یکدیگر تعامل می‌کنند. با الهام از تحلیل‌های جامعه‌شناختی قدرت (Bourdieu, 1991) و تاریخ اجتماعی هنر (Baxandall, 1972)، این نظام دارای چهار مؤلفه اصلی تعریف می‌شود که هسته تحلیلی این پژوهش را تشکیل می‌دهند:

۱. حامی (Patron): شخص، گروه یا نهادی که تصمیم به ساخت می‌گیرد و پروژه را راه‌اندازی می‌کند. حامی می‌تواند فردی (مانند سلطان یا یک وزیر) یا نهادی (مانند یک وزارتخانه یا شهرداری) باشد. ماهیت حامی، اهداف پروژه را تعیین می‌کند. به تحلیل یلماز اردم، اصلاحات دوره تنظیمات صرفاً یک نوسازی سطحی نبود، بلکه یک تحول عمیق در ساختار بوروکراتیک دولت بود. با ایجاد وزارتخانه‌ها (نظارت‌ها) و شوراهای تخصصی، قدرت تصمیم‌گیری به‌تدریج از شخص سلطان به نهادهای انتزاعی و بوروکراتیک منتقل شد (Erdem, 2015). این فرایند، جایگزینی حامی کاریزماتیک با «حامی نهادی» را پایه‌ریزی کرد.

۲. منبع (Source): سازوکار اقتصادی که منابع مالی و مادی لازم برای ساخت را فراهم می‌کند. این منبع می‌تواند مستقل و درون‌زا (مانند درآمد حاصل از اوقاف) یا وابسته و برون‌زا (مانند بودجه دولتی، مالیات یا وام‌های خارجی) باشد. ثریا اوزکان به شکل مستند نشان می‌دهد که یکی از بنیادین‌ترین گسست‌ها در گذار از امپراتوری به جمهوری، تغییر در سازوکار تأمین مالی پروژه‌های عمومی بود. نظام وقف[1](waqf) که منبعی مستقل، پایدار و درون‌زا بود، جای خود را به بودجه دولتی داد که منبعی وابسته، شکننده و شدیداً سیاسی بود (Özkan, 2020). این تغییر، استقلال معماری را از بین برد و آن را تابع نوسانات سیاسی و اقتصادی دولت مرکزی کرد.

۳. ایدئولوژی (Ideology): نظام ارزشی، گفتمان یا روایتی که پروژه معماری را توجیه می‌کند و به آن معنا می‌بخشد. این ایدئولوژی می‌تواند الهی–سلطنتی (نمایش قدرت خداوند و خلیفه) یا سکولار–ملی (نمایش پیشرفت و تمدن) باشد.

۴. مخاطب (Audience): گروه یا جامعه‌ای که معماری برای آن ساخته می‌شود و پیام ایدئولوژیک آن را دریافت می‌کند. مخاطب می‌تواند داخلی (شهروندان، رعایا) یا خارجی (دولت‌های رقیب، ناظران غربی) باشد. مصطفی اکسکال توضیح می‌دهد که چگونه فشارهای سیاسی و اقتصادی «قدرت‌های بزرگ» اروپایی در اواخر قرن نوزدهم و اوایل قرن بیستم، استقلال تصمیم‌گیری امپراتوری عثمانی را به‌شدت تضعیف کرد. این وابستگی فزاینده، دولت را مجبور ساخت تا سیاست‌ها و پروژه‌های خود، از جمله پروژه‌های عمرانی و زیرساختی را، نه بر اساس نیازهای داخلی، بلکه برای جلب رضایت و همسویی با منافع خارجی تعریف کند (Aksakal, 2017).

این چهار مؤلفه به‌صورت ارگانیک با یکدیگر در ارتباط هستند و یک سیستم منسجم را تشکیل می‌دهند. تغییر در هر یک از این مؤلفه‌ها، کل سیستم را تحت تأثیر قرار می‌دهد.

۳-۲. گسست در الگوواره به‌مثابه منطق تغییر[2]

برای تحلیل چگونگی دگرگونی این نظام در طول زمان، این پژوهش از مفهوم استعاری «گسست در الگوواره» یا «شیفت پارادایمی» (Paradigm Shift) بهره می‌برد. این مفهوم که توسط توماس کوهن (Kuhn, 1962) برای تبیین انقلاب‌های علمی وضع شد، به یک تغییر کیفی و بنیادین در مفروضات، قواعد و روش‌های یک حوزه اشاره دارد که جایگزینی یک چارچوب فکری مسلط با چارچوبی دیگر است. در اینجا، این مفهوم برای تبیین یک گذار اجتماعی–فرهنگی به کار گرفته می‌شود. ما استدلال می‌کنیم که گذار از امپراتوری به جمهوری، صرفاً یک اصلاح یا تحول تدریجی در نظام حمایت معماری نبود، بلکه یک «گسست» بود که در آن، منطق کلی حاکم بر سیستم (الگوواره کلاسیک) فروپاشید و منطقی کاملاً جدید و اغلب متضاد (الگوواره مدرن) جایگزین آن شد.

بر این اساس، چارچوب تحلیلی این پژوهش بر تدوین دو «مدل ایده‌آل»[3] (Ideal Type) و بری استوار است:

• الگوواره کلاسیک: مدلی مفهومی که منطق حاکم بر نظام حمایت معماری در اوج قدرت امپراتوری عثمانی را نمایندگی می‌کند.

• الگوواره مدرن: مدلی مفهومی که منطق حاکم بر نظام

[DOI: 10.61882/ciauj.10.2.648]

حمایت معماری در دوره تنظیمات اخیر و اوایل جمهوری ترکیه را نمایندگی می‌کند.

این پژوهش با مقایسه این دو الگوواره بر اساس چهار مؤلفه (حامی، منبع، ایدئولوژی، مخاطب)، ماهیت و عمق این «گسست» را آشکار می‌سازد. این رویکرد به ما اجازه می‌دهد تا به جای تمرکز بر موارد منفرد، ساختار کلی و منطق زیربنایی هر دوره را درک کرده و تفاوت‌های بنیادین میان آن‌ها را به‌صورت نظام‌مند تحلیل کنیم.

٤. روش پژوهش، مواد و روش‌ها

این پژوهش از نظر هدف، یک پژوهش بنیادی–نظری است که به دنبال تبیین یک پدیده تاریخی–اجتماعی و تولید یک مدل مفهومی است. رویکرد کلی حاکم بر تحقیق، کیفی (Qualitative) بوده و از منطق استقرایی–تفسیری برای تحلیل و نتیجه‌گیری بهره می‌برد. برای پاسخ به پرسش اصلی پژوهش، از یک روش ترکیبی تحلیلی–تطبیقی (Analytical-Comparative) استفاده شده است که در ادامه، مراحل و اجزای آن به‌تفصیل تشریح می‌شود.

٤-١. رویکرد روش‌شناسی و ابزار تحلیل

با توجه به ماهیت نظری پژوهش که به دنبال تبیین یک «گسست در الگوواره» است، روش تحقیق نمی‌تواند صرفاً به توصیف تاریخی رویدادها محدود شود؛ بنابراین، از ابزار مفهومی «مدل‌سازی ایده‌آل» (Ideal-Type Modeling) که توسط ماکس وبر پایه‌گذاری شد، استفاده گردید (Weber, 1949). این رویکرد به پژوهشگر اجازه می‌دهد تا با برجسته‌سازی ویژگی‌های اصلی یک پدیده پیچیده، مدل‌های مفهومی منسجمی (در اینجا: الگوواره کلاسیک و الگوواره مدرن) بسازد. این مدل‌ها، بازنمایی کامل واقعیت نیستند، بلکه ابزارهایی تحلیلی برای مقایسه و سنجش واقعیت‌های تاریخی محسوب می‌شوند. این روش به ما امکان می‌دهد تا از داده‌های تاریخی پراکنده، به یک درک ساختاری و نظام‌مند از منطق حاکم بر هر دوره دست یابیم.

٤-٢. روش و ابزار گردآوری داده‌ها

گردآوری داده‌ها در این پژوهش به روش کتابخانه‌ای و اسنادی (Library and Documentary Research) انجام شده است. این فرایند شامل مطالعه و تحلیل نظام‌مند منابع دست اول و دست دوم به شرح زیر است:

الف. منابع دست اول: شامل ترجمه و تحلیل متون تاریخی، فرمان‌های سلطنتی (فرمان)، اسناد اوقاف (وقف‌نامه‌ها)، سفرنامه‌های سیاحان اروپایی و عثمانی، قوانین و مقررات مدون دوره تنظیمات و جمهوری (مانند قوانین بلدیه و بودجه)، و خاطرات شخصیت‌های سیاسی و معماران کلیدی آن دوران. این منابع برای استخراج داده‌های خام در مورد هویت حامیان، منابع مالی پروژه‌ها و اهداف اعلام‌شده آن‌ها ضروری بودند.

ب. منابع دست دوم: شامل پژوهش‌های دانشگاهی منتشرشده در قالب کتاب و مقاله در حوزه‌های تاریخ معماری عثمانی و ترکیه، تاریخ اجتماعی–اقتصادی، جامعه‌شناسی سیاسی و مطالعات شهری. این منابع برای قرار دادن داده‌های خام در بستر تحلیلی گسترده‌تر و همچنین برای نقد و بررسی دیدگاه‌های موجود (همان‌طور که در بخش پیشینه پژوهش ذکر شد) به کار گرفته شدند.

برای جستجوی منابع، از پایگاه‌های داده معتبر بین‌المللی نظیر JSTOR, Scopus, Google Scholar و همچنین آرشیوهای دیجیتال دانشگاهی و کتابخانه‌های ملی استفاده شد. کلیدواژه‌های جستجو شامل "Ottoman architecture", "Turkish Republican architecture", "architectural patronage", "Tanzimat reforms", "Waqf system", "urban modernization" و ترکیبات مختلف آن‌ها به زبان‌های انگلیسی و ترکی بود.

٤-٣. جامعه آماری و روش نمونه‌گیری

جامعه آماری این پژوهش، کلیه پروژه‌های معماری و شهرسازی شاخص در قلمرو امپراتوری عثمانی و جمهوری ترکیه در بازه زمانی قرن هجدهم تا اواسط قرن بیستم است. با توجه به گستردگی جامعه آماری و ماهیت کیفی پژوهش، از روش نمونه‌گیری هدفمند (Purposive Sampling) استفاده شد. معیار انتخاب نمونه‌ها، «شاخص بودن» و «نمایندگی کردن» ویژگی‌های کلیدی هر الگوواره بود. بر این اساس، پنج سناریوی تطبیقی به‌عنوان موارد مطالعاتی (Case Studies) انتخاب شدند:

١. مجموعه‌های سلطنتی کلاسیک (Külliye): به‌عنوان

[DOI: 10.61882/ciauj.10.2.648]

نماینده الگوواره کلاسیک.
۲. کاخ‌های دولماباغچه و یلدیز: به‌عنوان نمونه‌های دوره گذار و آغاز تغییر.
۳. پروژه‌های زیرساختی و عمومی دوره تنظیمات: مانند ساخت خیابان‌ها و بانک‌ها.
۴. طرح جامع آنکارا (طرح یانسن): به‌عنوان نماد برنامه‌ریزی در الگوواره مدرن.
۵. بناهای دولتی و عمومی در پایتخت جدید (آنکارا): به‌عنوان نماینده کامل الگوواره مدرن.
این نمونه‌ها به دلیل در دسترس بودن اسناد معتبر و کافی در مورد حامی، منابع مالی و اهداف ساختشان انتخاب شدند.

٤-٤. روش تحلیل داده‌ها

تحلیل داده‌ها در این پژوهش مبتنی بر یک فرایند دومرحله‌ای است.

مرحله اول: تحلیل محتوای کیفی و کدگذاری مفهومی

در این مرحله، از روش «تحلیل محتوای کیفی» (Qualitative Content Analysis) برای نظام‌مند ساختن داده‌های گردآوری‌شده از منابع اسنادی استفاده شد. این فرایند به‌صورت دستی و مفهومی انجام شد تا عمق تفسیری داده‌ها حفظ شود. فرایند تحلیل شامل گام‌های زیر بود:
۱. آشنایی با داده‌ها: ابتدا تمامی متون گردآوری‌شده (فرمان‌ها، وقف‌نامه‌ها، قوانین، مقالات تحلیلی و...) به‌دقت مطالعه شدند تا یک درک کلی از محتوا و زمینه تاریخی آن‌ها حاصل شود.
۲. تعریف واحدهای تحلیل: واحد تحلیل، بخش‌هایی از متن (جمله یا پاراگراف) بود که اطلاعاتی مستقیم یا غیرمستقیم در مورد یکی از چهار مؤلفه چارچوب نظری (حامی، منبع، ایدئولوژی، مخاطب) ارائه می‌داد.
۳. کدگذاری باز و مفهومی: هر واحد تحلیل بر اساس مفهوم کلیدی آن، کدگذاری شد. برای مثال، جمله‌ای از یک فرمان سلطنتی که به «ساخت مسجدی برای کسب رضایت الهی و نمایش شوکت اسلام» اشاره داشت، با کدهایی نظیر «انگیزه دینی»، «مشروعیت الهی» و «نمایش قدرت» برچسب‌گذاری می‌شد. این کدها ذیل مقوله اصلی «ایدئولوژی» قرار می‌گرفتند. یا اشاره به استفاده از درآمد یک روستا برای ساخت بنا در یک وقف‌نامه، با کد «درآمد پایدار وقفی» ذیل مقوله «منبع» دسته‌بندی می‌شد.
۴. ایجاد مقوله‌ها و تم‌ها: کدهای اولیه در مرحله بعد، بر اساس شباهت‌های مفهومی، در مقوله‌های چهارگانه چارچوب نظری سازمان‌دهی شدند. این فرایند به پژوهشگر امکان داد تا الگوهای تکرارشونده در هر دوره تاریخی را شناسایی کرده و ویژگی‌های اصلی نظام حمایت را برای هر الگوواره استخراج نماید.

مرحله دوم: تحلیل تطبیقی و مدل‌سازی

در مرحله دوم، با استفاده از روش «تحلیل تطبیقی» (Comparative Analysis)، یافته‌های دسته‌بندی‌شده از مرحله قبل برای ساخت دو «مدل ایده‌آل» وبری، یعنی «الگوواره کلاسیک» و «الگوواره مدرن»، به کار گرفته شد. این مدل‌ها بر اساس ویژگی‌های غالب استخراج‌شده برای هر یک از چهار مؤلفه در دو دوره تاریخی متمایز تعریف شدند. سپس، ویژگی‌های این دو مدل به‌صورت نظام‌مند با یکدیگر مقایسه شدند تا نقاط گسست، تضاد و تداوم میان آن‌ها آشکار گردد. در نهایت، اعتبار و کارایی این مدل‌های مفهومی از طریق تحلیل انضمامی پنج سناریوی مطالعاتی (از مجموعه سلیمانیه تا بناهای آنکارا) آزمون و تأیید شد.

٤-٥. دسترسی به داده‌ها

تمامی منابع دست دومی که در این پژوهش مورد استناد قرار گرفته‌اند، در بخش مراجع ذکر شده و در دسترس عموم هستند. داده‌های استخراج‌شده از منابع دست اول نیز به‌صورت نقل قول مستقیم یا تحلیل تفسیری در متن مقاله ارائه شده‌اند و ارجاعات دقیق به منابع اصلی آن‌ها داده شده است. هیچ‌گونه محدودیت خاصی در دسترسی به مواد و اطلاعات این پژوهش وجود ندارد و پروتکل‌های تحلیل به گونه‌ای تشریح شده‌اند که امکان ارزیابی و بازتولید آن توسط سایر پژوهشگران فراهم باشد.

۵. یافته‌ها و بحث

این بخش به تحلیل عمیق نتایج پژوهش و تفسیر آن‌ها

[DOI: 10.61882/ciauj.10.2.648]

در چارچوب نظری می‌پردازد. یافته‌ها به طور قاطع نشان می‌دهند که تحول معماری از دوره عثمانی به جمهوری، صرفاً یک تغییر سبکی نبود، بلکه یک «گسست در الگوواره» (Paradigm Rupture) بود که منطق بنیادین تولید معماری را دگرگون ساخت. برای نمایش این گسست، ابتدا دو الگوواره ایده‌آل (کلاسیک و مدرن) را به‌عنوان نقاط مرجع معرفی می‌کنیم و سپس از طریق تحلیل دقیق پنج سناریوی تاریخی، روند این تغییر ساختاری را به‌صورت گام‌به‌گام و انضمامی به تصویر می‌کشیم.

۵-۱. مدل‌سازی الگوواره‌های ایده‌آل

برای درک مقیاس تحول، ابتدا دو مدل مفهومی «ایده‌آل» را تعریف می‌کنیم که نمایانگر دو قطب متضاد در نظام حمایت معماری هستند: سیستم یکپارچه و درون‌زای عثمانی و سیستم متمرکز و برون‌گرای جمهوری

۵-۱-۱. الگوواره کلاسیک: نظام حمایت الهی-سلطنتی

این الگوواره، نظام حاکم بر دوران اوج امپراتوری عثمانی را توصیف می‌کند. در این سیستم، قدرت تصمیم‌گیری در دست حامیان فردی مانند سلطان و نخبگان او قرار داشت. منبع مالی اصلی، «نظام وقف» (Waqf) بود؛ یک سیستم اقتصادی درون‌زا و پایدار که پروژه‌ها را از نوسانات سیاسی مستقل می‌کرد (İnalcık, 1973). ایدئولوژی حاکم، نمایش قدرت الهی خلیفه و کسب ثواب اخروی از طریق خدمات عام‌المنفعه بود. در نتیجه، معماری عمدتاً برای مخاطبان داخلی (امت اسلامی) تولید می‌شد و پیام اقتدار و مشروعیت دینی را منتقل می‌کرد. محصول نوعی این نظام، مجموعه‌های بزرگ چندعملکردی (Külliye) و مساجد باشکوه بود (Goodwin, 1971). - (شکل ۱).

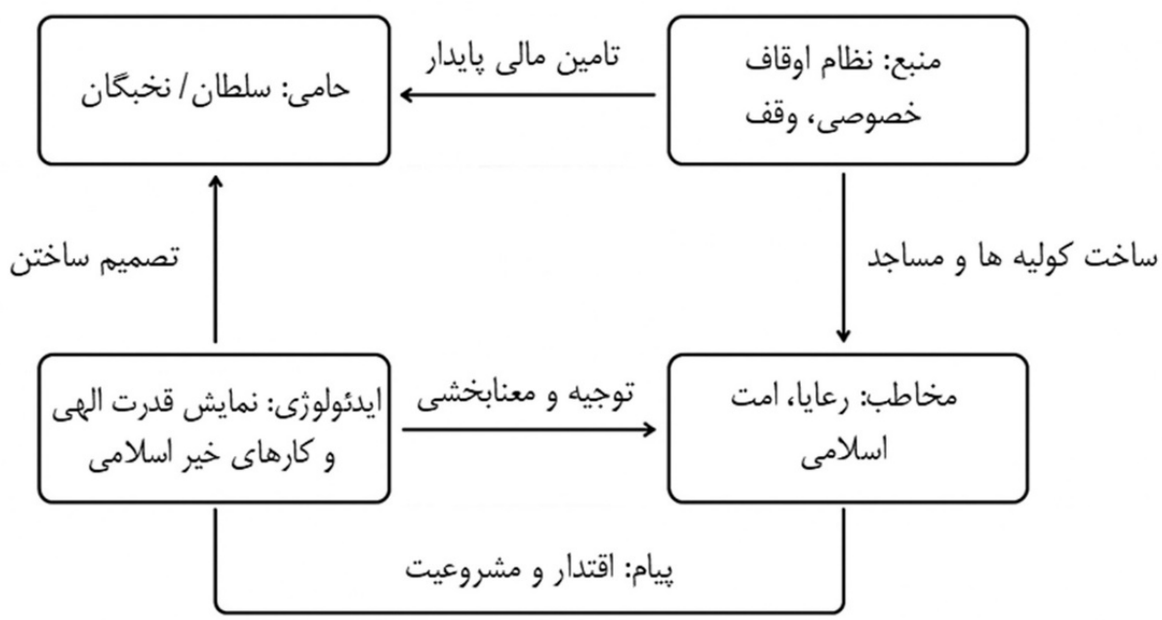

شکل ۱. مدل مفهومی الگوواره حمایت کلاسیک عثمانی، این مدل یک سیستم کاملاً یکپارچه و خودبسنده را نشان می‌دهد که در آن تمام اجزا (حامی، منبع، ایدئولوژی و مخاطب) در هماهنگی کامل با یکدیگر عمل می‌کردند تا معماری‌ای با هدف تحکیم مشروعیت دینی و نمایش قدرت به درون تولید کنند.

Figure 1. Conceptual model of the classical Ottoman patronage paradigm.
This model represents a fully integrated and selfsustaining system in which all components — the patron, the source, the ideology, and the audience — operate in complete harmony with one another to generate architecture aimed at reinforcing religious legitimacy and manifesting imperial power from within.

[DOI: 10.61882/ciauj.10.2.648]

الگوواره کلاسیک حمایت معماری در دوران امپراتوری عثمانی، نظامی یکپارچه و متمرکز بود که در آن، «حامی» به طور مشخص شخص سلطان یا نخبگان نزدیک به او بودند که با انگیزه‌های فردی و مذهبی عمل می‌کردند (Necipoğlu, 2005). «منبع مالی» این پروژه‌ها عمدتاً از طریق نظام «وقف» (اوقاف) تأمین می‌شد که جریانی پایدار و مستقل از خزانه‌ی مرکزی دولت برای ساخت و نگهداری بلندمدت بناها فراهم می‌آورد؛ این استقلال مالی به پروژه‌های معماری ثبات و دوام می‌بخشید (İnalcık, 1973). این نظام با یک «ایدئولوژی» قدرتمند الهی–سلطنتی گره خورده بود که در آن معماری به ابزاری برای نمایش تقوا، مشروعیت دینی حاکم و عظمت امپراتوری تبدیل می‌شد (Goodwin, 1971). در نهایت، «مخاطب» اصلی این معماری، «امت اسلامی» بود که از خدمات این بناها (مانند مساجد، مدارس و بیمارستان‌ها در قالب کُلّیّه) بهره‌مند می‌شدند و معماری به‌عنوان نمادی از عدالت و سخاوت حاکم برای آن‌ها عمل می‌کرد. این چهار مؤلفه در هماهنگی کامل با یکدیگر، ساختار منسجم تولید معماری در دوران کلاسیک عثمانی را شکل می‌دادند (Blair & Bloom, 1994).

۵-۱-۲. الگوواره مدرن: نظام حمایت سکولار-ملی

در نقطه مقابل، الگوواره مدرن قرار دارد که پس از تأسیس جمهوری ترکیه شکل گرفت. در این نظام، حامی از یک شخص به یک نهاد انتزاعی یعنی «دولت» و بوروکراسی‌های آن تغییر یافت. منبع مالی، بودجه متمرکز ملی بود که از طریق مالیات یا وام‌های خارجی تأمین می‌شد و به همین دلیل ناپایدار و وابسته به شرایط سیاسی–اقتصادی بود (Bozdoğan, 2001). ایدئولوژی حاکم، ساختن یک هویت ملی سکولار و نمایش «تمدن» و «پیشرفت» بود. این معماری مخاطبی دوگانه داشت: از یک سو شهروندان داخلی برای ملت‌سازی و از سوی دیگر دولت‌های خارجی برای کسب مشروعیت بین‌المللی (Çelik, 1993). محصول نوعی این نظام نیز بناهای اداری، زیرساخت‌ها و پروژه‌های شهرسازی بود.

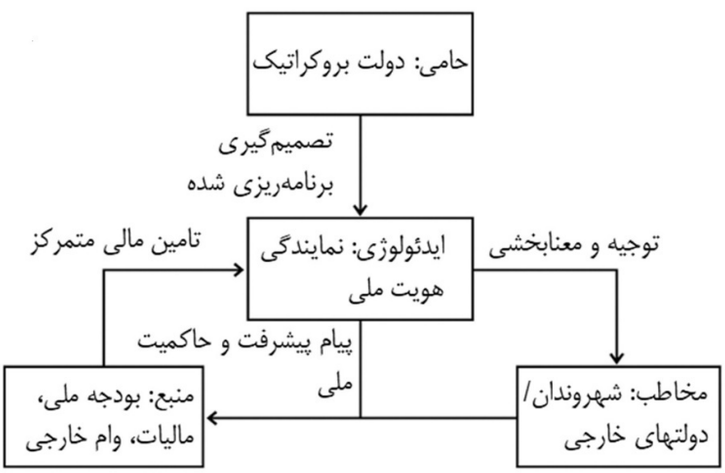

شکل ۲. این مدل، نظام حمایتی دولت–ملت را نمایندگی می‌کند که در آن، نهاد انتزاعی «دولت» با استفاده از منابع متمرکز ملی (مانند بودجه و مالیات) و با هدف ساختن هویت ملی سکولار، به تولید معماری می‌پردازد. در این الگوواره، معماری به ابزاری برای نمایش پیشرفت، حاکمیت ملی و ملت‌سازی برای مخاطبان داخلی (شهروندان) و خارجی (جامعه جهانی) تبدیل می‌شود.

Figure 2. This model represents the nationstate patronage system, in which the abstract entity of the "state," utilizing centralized national resources (such as public budgets and taxation), produces architecture aimed at constructing a secular national identity. Within this paradigm, architecture becomes a means of expressing progress, national sovereignty, and nationbuilding—addressed both to internal audiences (citizens) and external ones (the international community).

[DOI: 10.61882/ciauj.10.2.648]

الگوواره مدرن حمایت معماری که با تأسیس جمهوری ترکیه شکل گرفت، نشانگر یک گسست بنیادین از نظام کلاسیک بود. در این نظام جدید، «حامی» از شخصیت فردی سلطان به نهاد انتزاعی و بوروکراتیک «دولت» تغییر یافت که معماری را به ابزاری برای تحقق اهداف ملی و سیاسی بدل کرد (Bozdoğan, 2001). «منبع مالی» نیز از نظام وقف پایدار به «بودجه ملی» و وام‌های خارجی متغیر و اغلب ناپایدار منتقل شد که این امر پروژه‌های معماری را به‌شدت تحت تأثیر نوسانات اقتصادی و سیاسی قرار می‌داد (Pamuk, 2000). این تغییرات با یک «ایدئولوژی» کاملاً متفاوت همراه بود: یک ایدئولوژی سکولار–ناسیونالیستی که هدف آن نمایش پیشرفت، تمدن غربی و ساخت یک هویت ملی جدید و متمایز از گذشته عثمانی بود (Çelik, 1993). در نهایت، «مخاطب» معماری نیز دگرگون شد؛ از امت اسلامی به «شهروندان» ملت–دولت جدید و همچنین «جامعه بین‌المللی» تغییر یافت، زیرا بناهای جدید باید هم نمادی از حاکمیت ملی برای مردم ترکیه و هم ویترینی از مدرنیته و پیشرفت برای ناظران خارجی باشند. این چهار مؤلفه، با وجود ناپایداری‌های ذاتی، نظامی را تعریف کردند که در آن معماری به یکی از مهم‌ترین ابزارهای پروژه ملت‌سازی در جمهوری ترکیه تبدیل شد (Keyder, 1987).

۵-۲. تحلیل انضمامی گسست: بررسی پنج سناریوی کلیدی

الگوواره مدرن حمایت معماری که با تأسیس جمهوری ترکیه شکل گرفت، نشانگر یک گسست بنیادین از نظام کلاسیک بود. در این نظام جدید، «حامی» از شخصیت فردی سلطان به نهاد انتزاعی و بوروکراتیک «دولت» تغییر یافت که معماری را به ابزاری برای تحقق اهداف ملی و سیاسی بدل کرد. برای درک عینی و ملموس فرایند گذار از الگوواره کلاسیک به مدرن، صرفاً تحلیل نظری مؤلفه‌ها کافی نیست؛ بلکه باید این دگرگونی را در بستر تاریخی و از طریق مطالعه‌ی موارد مشخص (Case Studies) ردیابی کرد. در این بخش، پنج سناریوی کلیدی به‌صورت هدفمند انتخاب شده‌اند تا نقاط عطف و لحظات تعیین‌کننده در این «گسست تاریخی» را به تصویر بکشند. این سناریوها به‌صورت تصادفی انتخاب نشده‌اند، بلکه هر یک نماینده‌ی یک مرحله مشخص از تحول در نظام حمایت معماری هستند و توالی آن‌ها یک روایت تاریخی منسجم از این گذار را شکل می‌دهد.

منطق انتخاب این پنج سناریو به شرح زیر است:

– نقطه شروع و اوج (Benchmark): مجموعه سلیمانیه به‌عنوان نماینده‌ی ایده‌آل و اوج هماهنگی در الگوواره کلاسیک انتخاب شده است. این سناریو به ما یک معیار مشخص برای مقایسه می‌دهد که در آن، تمامی مؤلفه‌های حامی، منبع، ایدئولوژی و مخاطب در یک هارمونی کامل قرار دارند.

– آغاز ترک‌ها (The First Crack): کاخ دولماباغچه لحظه‌ی آغازین گسست را نشان می‌دهد. در اینجا، اگرچه حامی هنوز سلطان است، اما تغییر در سلیقه (ایدئولوژی)، منبع مالی (استقراض خارجی) و مخاطب (نمایش به غرب) اولین ناهمسویی‌ها و تنش‌ها را در الگوواره سنتی آشکار می‌سازد.

– تعمیق گسست اقتصادی (Deepening Economic Rupture): بانک عثمانی نماد ورود یک بازیگر کاملاً جدید و فراملی به صحنه است. این سناریو نشان می‌دهد که چگونه قدرت مالی و در نتیجه، قدرت حمایت معماری، از نهادهای داخلی به یک حامی خارجی با منابع و اهداف کاملاً برون‌زا منتقل می‌شود و گسست اقتصادی را به اوج خود می‌رساند.

– تولد الگوواره جدید (Birth of the New Paradigm): طرح جامع آنکارا لحظه تولد رسمی الگوواره مدرن است. در این نقطه، دولت–ملت جدید به‌عنوان «حامی» اصلی، با استفاده از «بودجه ملی» و با «ایدئولوژی» ناسیونالیستی، پایتخت جدیدی را برای «شهروندان» خود طراحی می‌کند و تمام مؤلفه‌های نظام جدید را به‌صورت عملی به کار می‌گیرد.

– تثبیت و بلوغ (Consolidation and Maturity): ساختمان مجلس ملی کبیر ترکیه به‌عنوان نماد تثبیت و بلوغ الگوواره مدرن عمل می‌کند. این بنا که برای مهم‌ترین نهاد جمهوری ساخته شده، نشان‌دهنده هماهنگی کامل و جدیدی است که در آن، دولت به‌عنوان حامی، با استفاده از منابع ملی و برای نمایش قدرت دموکراتیک و هویت ملی به شهروندان خود، معماری را به خدمت می‌گیرد و به این ترتیب، چرخه گذار را تکمیل می‌کند.

بنابراین، این پنج سناریو با هم یک زنجیره تحلیلی را تشکیل می‌دهند که فرایند پیچیده، تدریجی و چندوجهی گسست

[DOI: 10.61882/ciauj.10.2.648]

از یک نظام و استقرار نظامی دیگر را از طریق نمونه‌های معماری برجسته و معنادار، قابل‌فهم و ردیابی می‌سازد. اکنون با بررسی پنج نمونه تاریخی مشخص، روند فروپاشی الگووارهٔ کلاسیک و شکل‌گیری الگووارهٔ مدرن را به‌صورت گام‌به‌گام ردیابی می‌کنیم. هر سناریو یک لحظه کلیدی از این گذار را به ما نشان می‌دهد.

*. سناریوی ۱: مجموعه سلیمانیه (اواسط قرن ۱۶) – اوج الگووارهٔ کلاسیک

مجموعه سلیمانیه که به دستور سلطان سلیمان قانونی و توسط معمار سنان ساخته شد، نمونه‌ای کامل و بی‌نقص از الگووارهٔ کلاسیک است. در این پروژه، اراده شخصی سلطان به‌عنوان حامی، با منابع مالی پایدار حاصل از اوقاف سلطنتی و ایدئولوژی نمایش قدرت خلافت اسلامی، کاملاً همسو است (Necipoğlu, 2005). این مجموعه عظیم که شامل مسجد، مدارس، بیمارستان و سایر خدمات عمومی بود، به‌وضوح برای مخاطب داخلی (امت اسلامی) ساخته شد تا هم نیازهای آن‌ها را برآورده کند و هم شکوه و سخاوت حاکم را به نمایش بگذارد. (شکل ۳).

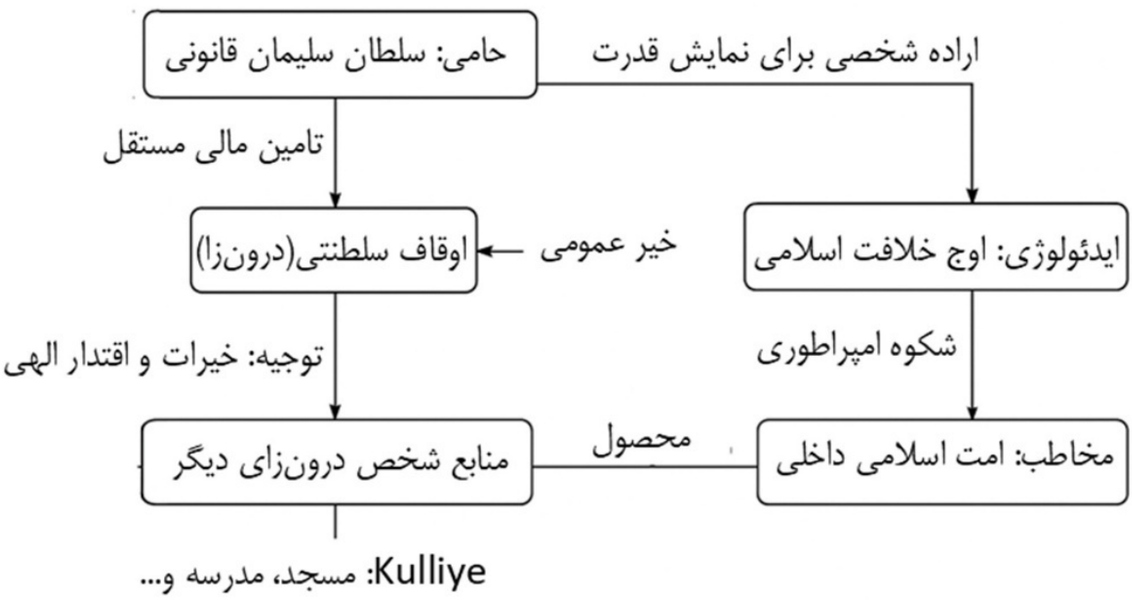

شکل ۳. مدل مفهومی سناریو ۱

Figure 3. Conceptual model of Scenario1

مجموعه سلیمانیه، به‌عنوان اوج الگووارهٔ کلاسیک معماری عثمانی، نمایانگر هماهنگی کامل چهار مؤلفه نظام حمایت است. حامی این پروژه، سلطان سلیمان قانونی، شخصیتی قدرتمند بود که با انگیزه‌هایی چون تقوای شخصی و خلق میراثی جاودان، این بنا را ساخت (Necipoğlu, 2005, p. 206). پروژه، رقابتی نمادین با شاهکارهای معماری جهان مانند ایاصوفیه بود (Goodwin, 1971, p. 215) و حمایت مستقیم سلطان در تمام جزئیات آن، از جمله انتخاب مکان، نفوذ داشت (Kuran, 1987, p. 115).

این حمایت بر منبع مالی بسیار پایداری تکیه داشت: نظام وقف. هزینه ساخت مجموعه سلیمانیه که بالغ بر میلیون‌ها آقچه بود، به طور کامل از خزانه شخصی سلطان تأمین شد و هزینه‌های نگهداری سالانه آن نیز از طریق درآمد سالانه بیش از ۸۹۰,۰۰۰ آقچه حاصل از املاک گسترده وقفی (شامل روستاها، مزارع و بازارها) تضمین می‌شد (Necipoğlu, 2005, p. 222). این استقلال مالی کامل، پروژه را از هرگونه نوسان سیاسی و اقتصادی مصون می‌داشت و پایداری آن را برای قرن‌ها تضمین می‌کرد.

[DOI: 10.61882/ciauj.10.2.648]

این عناصر در خدمت یک ایدئولوژی مسلط الهی–سلطنتی بودند که معماری را به ابزاری برای نمایش قدرت سلطان به‌عنوان «خلیفه روی زمین» بدل می‌کرد (Blair & Bloom, 1994, p. 226). عظمت بنا و مکان مسلط آن بر شهر، تأکیدی بر سلطه بصری و نمادین امپراتوری بود (Necipoğlu, 2005, p. 207). مخاطب اصلی، امت اسلامی بودند که از خدمات جامع مجموعه بهره‌مند می‌شدند (Goodwin, 1971, p. 221)، در حالی که برای مخاطبان خارجی، این بنا پیامی از قدرت و ثروت امپراتوری بود (Necipoğlu, 2005, p. 59).

تأثیر اجتماعی الگوواره حمایت به کار رفته در این مجموعه، فراتر از نمایش نمادین بود. مجموعه سلیمانیه با در بر گرفتن کاربری‌های متنوعی چون مسجد، مدرسه (مدرسه)، بیمارستان (دارالشفا)، آشپزخانه عمومی (عمارت) و کاروان‌سرا، به یک پیشران اجتماعی و اقتصادی برای بافت شهری اطراف خود تبدیل شد. این مجموعه نه‌تنها نیازهای معنوی، بلکه نیازهای آموزشی، بهداشتی و معیشتی هزاران نفر از شهروندان استانبول را، صرف‌نظر از جایگاه اجتماعی‌شان، به‌صورت رایگان برآورده می‌کرد (Goodwin, 1971). آشپزخانه عمومی آن روزانه برای بیش از هزار نفر غذا تهیه می‌کرد. به این ترتیب، معماری در الگوواره کلاسیک به ابزاری برای باز–توزیع ثروت و ایجاد همبستگی اجتماعی از طریق ارائه خدمات عمومی تبدیل شده بود. این کارکرد اجتماعی، مشروعیت عملی و مردمی حاکم را بسیار فراتر از مشروعیت صرفاً دینی یا نظامی تقویت می‌کرد. در نتیجه، سلیمانیه نمونه‌ای بی‌نقص از هماهنگی است که در آن، حامی مقتدر با منبعی پایدار، ایدئولوژی خود را برای مخاطبی مشخص به نمایش می‌گذارد و به‌درستی اوج معماری کلاسیک عثمانی شناخته می‌شود (Necipoğlu, 2005; Goodwin, 1971).

*. سناریوی ۲: کاخ دولماباغچه (اواسط قرن ۱۹) – اولین ترک‌ها در الگوواره

ساخت کاخ دولماباغچه در دوران اصلاحات تنظیمات (Tanzimat)، لحظه‌ای حیاتی و نقطه آغاز فروپاشی الگوواره کلاسیک است. اگرچه حامی هنوز شخص سلطان (عبدالمجید اول) است، اما تقریباً تمام ارکان دیگر دچار دگرگونی شده‌اند. مهم‌ترین نقطه گسست در منبع مالی رخ داد. بر خلاف نظام وقف، هزینه ساخت این کاخ که حدود پنج میلیون لیره طلای عثمانی (معادل تقریباً ۳۵ تن طلا) برآورد می‌شد، مستقیماً از خزانه دولت و از طریق وام‌های خارجی تأمین شد. این پروژه به‌تنهایی معادل یک‌چهارم کل درآمد سالانه دولت بود (Batur, 2006). این وابستگی مالی به وام‌های اروپایی، سرآغاز مسیری بود که در نهایت به ورشکستگی دولت عثمانی در سال ۱۸۷۵ و تأسیس «اداره دیون عمومی عثمانی» (OPDA) در سال ۱۸۸۱ منجر شد که کنترل بخش بزرگی از درآمدهای امپراتوری را به دست طلبکاران خارجی سپرد (Pamuk, 2000). هم‌زمان، ایدئولوژی از نمایش قدرت اسلامی به نمایش تمدن به سبک اروپایی تغییر کرد و مخاطب اصلی نیز از امت اسلامی به دیپلمات‌ها و دولت‌های اروپایی تبدیل شد (Çelik, 1993). (شکل ۴).

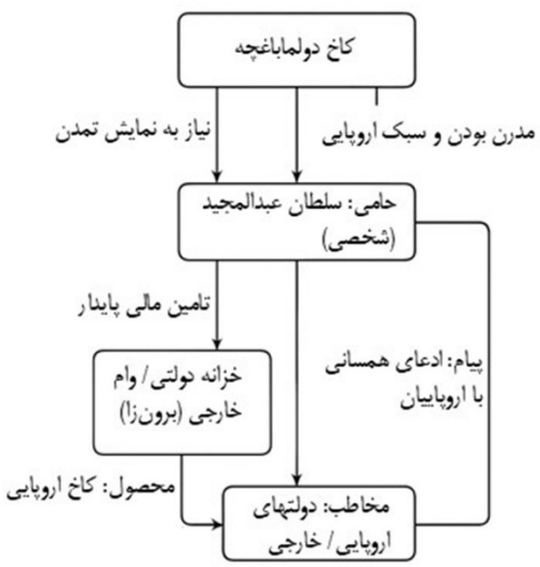

شکل ٤. مدل مفهومی سناریو ۲

Figure 4. Conceptual model of Scenario2

کاخ دلماباغچه، نماد گسست از الگوی کلاسیک و ورود به عصر تأثیرات غربی در معماری عثمانی قرن نوزدهم است. حامی آن، سلطان عبدالمجید اول، به جای نمایش قدرت دینی، به دنبال ارائه تصویری مدرن و اروپایی از امپراتوری به غرب بود (Çelik, 1986, p. 59). ساخت کاخ در ساحل بسفر، خود یک بیانیه سیاسی برای نمایش پادشاهی اروپایی به جای خلافت سنتی بود (Batur, 2006, p. 256). منبع مالی پروژه به جای نظام وقف، به خزانه دولتی متزلزل و وام‌های خارجی سنگین وابسته بود که با بلعیدن یک‌چهارم درآمد سالانه دولت،

[DOI: 10.61882/ciauj.10.2.648]

امپراتوری را به ورشکستگی کشاند (Pamuk, 2000, p. 94). ایدئولوژی حاکم، التقاطی و دوگانه بود و با تلفیق سبک‌های غربی و هویت عثمانی، کاخ را به صحنه‌ای برای دیپلماسی مدرن تبدیل کرد (Necipoğlu, 1991, p. 263). مخاطب اصلی نیز از «امت» به نخبگان و دیپلمات‌های اروپایی تغییر یافت تا شکوه کاخ آنها را تحت تأثیر قرار دهد (Çelik, 1986, p. 61). این پروژه محصول ناهمگونی در مؤلفه‌ها و نماد بحران هویت و اقتصاد در دوران گذار عثمانی است. در همین دوره، فضای شهری استانبول به میدان مبارزه سیاسی میان گروه‌های مختلف تبدیل شد که هر یک با پروژه‌های ساختمانی، دیدگاه خود را تحمیل می‌کردند (Kırlı, 2013) و این امر به تکه‌تکه شدن نظام حمایت معماری منجر شد.

البته باید دقت کرد که تمرکز صرف بر پروژه‌های بزرگ سلطنتی، تصویر کاملی از این دوره ارائه نمی‌دهد. هم‌زمان با تضعیف انحصار سلطان بر معماری، بازیگران غیررسمی و مستقل به شکل فزاینده‌ای در حال شکل‌دهی به فضای شهری بودند. برای مثال، خانواده‌های بانکدار و تاجر لوانتین (Levantine) و اقلیت‌های ثروتمند یونانی و ارمنی در مناطقی مانند پرا (Pera/Beyoğlu)، با سرمایه شخصی خود بناهای مسکونی، تجاری و فرهنگی مدرنی به سبک اروپایی می‌ساختند که کاملاً خارج از نظام حمایت سنتی یا حتی پروژه‌های دولتی تنظیمات قرار داشت (Çelik, 1986, pp. 81-85). این پروژه‌های کوچک‌مقیاس اما پرشمار که توسط معماران غیر درباری طراحی می‌شدند، نه‌تنها ذائقه بصری شهر را تغییر دادند، بلکه نشانگر ظهور یک «حامی» جدید بودند: بورژوازی شهری که ایدئولوژی آن نه نمایش قدرت دینی یا ملی، بلکه نمایش ثروت، جایگاه اجتماعی و سبک زندگی جهان‌وطنی (cosmopolitan) بود؛ بنابراین، تکه‌تکه شدن الگوواره کلاسیک تنها در سطح کلان (جایگزینی وقف با بودجه) رخ نداد، بلکه در سطح خرد نیز با ظهور حامیان متعدد و مستقل که هر یک منطق و اهداف خاص خود را دنبال می‌کردند، همراه بود.

*. سناریوی ۳: بانک عثمانی (اواخر قرن ۱۹) – تعمیق گسست اقتصادی

ساختمان مرکزی بانک عثمانی در استانبول، گسست را به مرحله جدیدی وارد می‌کند. در اینجا، حامی دیگر حتی یک نهاد کاملاً داخلی نیست، بلکه یک کنسرسیوم مالی فراملی (با سرمایه بریتانیایی و فرانسوی) با مشارکت دولت عثمانی است. منبع مالی کاملاً برون‌زا و مبتنی بر سرمایه بین‌المللی است (Clay, 2000). هدف و ایدئولوژی پروژه نیز دیگر نمایش قدرت سلطان یا حتی تمدن ملی نیست، بلکه ایجاد زیرساخت لازم برای ادغام اقتصاد امپراتوری در نظام سرمایه‌داری جهانی و تضمین امنیت سرمایه‌گذاران خارجی است. مخاطب اصلی این بنا، نخبگان مالی بین‌المللی و جامعه تجاری محلی است. (شکل ۵).

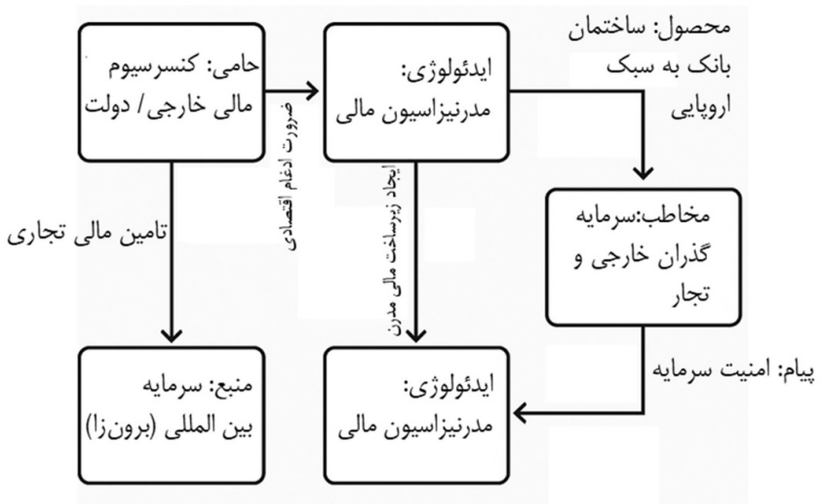

شکل ۵. مدل مفهومی سناریو ۳

Figure 4. Conceptual model of Scenario3

[DOI: 10.61882/ciauj.10.2.648]

ساختمان بانک شاهنشاهی عثمانی، طراحی الکساندر والوری در دهه ۱۸۹۰، اوج گسست از نظام کلاسیک و تبدیل معماری به ابزار قدرت سرمایه خارجی است. در این سناریو، حامی یک کنسرسیوم مالی بین‌المللی (بریتانیایی و فرانسوی) بود که کنترل بانک مرکزی و بدهی‌های امپراتوری را در دست داشت (Pamuk, 2000, p. 54). انگیزه این حامی، نمایش سلطه مالی بر اساس معیارهای اروپایی بود. منبع مالی پروژه کاملاً از سود عملیات بانکی همین کنسرسیوم خارجی تأمین می‌شد و استقلال کامل از دولت عثمانی داشت که به حامی اجازه می‌داد اهدافش را بدون محدودیت پیاده کند (Batur, 2006, p. 289). ایدئولوژی حاکم، کاپیتالیسم امپریالیستی و شرق‌شناسی بود؛ والوری سبک‌های نئوکلاسیک اروپایی را با تزیینات شرق‌شناسانه ترکیب کرد (Çelik, 1986, p. 60) تا قدرت اقتصادی غرب را در پوسته‌ای قابل‌پذیرش برای نخبگان محلی عرضه کند. مخاطب اصلی بنا، سرمایه‌گذاران بین‌المللی و جامعه تجاری لوانتین بودند تا به آنها حس امنیت القا شود و در مرحله بعد، نخبگان عثمانی تا به قدرت بانک واقف شوند (Eldem, 1999, p. 115). در نتیجه، ساختمان بانک عثمانی محصول سناریویی است که در آن تمامی اجزا–حامی، منبع، ایدئولوژی و مخاطب–از کنترل دولت و سنت‌های بومی خارج شده و تجسم فیزیکی وابستگی اقتصادی و فرهنگی امپراتوری عثمانی است.

*. سناریوی ٤: طرح جامع آنکارا (دهه ۱۹۲۰) – تولد الگوواره مدرن

با تأسیس جمهوری و انتخاب آنکارا به‌عنوان پایتخت جدید، شاهد تولد رسمی و برنامه‌ریزی‌شده الگوواره مدرن هستیم. در اینجا، حامی برای اولین بار یک نهاد کاملاً انتزاعی است: «دولت جمهوری‌خواه». تصمیم برای ساخت پایتخت جدید، یک تصمیم بوروکراتیک و برنامه‌ریزی‌شده است، نه اراده یک شخص. منبع مالی، بودجه متمرکز ملی است که از مالیات شهروندان تأمین می‌شود. تأمین مالی این پروژه عظیم شهرسازی نیز کاملاً با الگوی مدرن هم‌خوان بود. به جای وقف یا وام خارجی، هزینه اجرای طرح یانسن مستقیماً از بودجه ملی دولت جمهوری‌خواه تأمین می‌شد. در بودجه سال ۱۹۲۷، مبلغ قابل‌توجه ۱.۵ میلیون لیره ترکیه صرفاً برای ساخت‌وسازهای جدید در آنکارا اختصاص یافت که نشان‌دهنده اولویت بالای دولت برای ساختن یک پایتخت مدرن به‌عنوان ویترین نظام جدید بود . (Tekeli, 1998) ایدئولوژی پشت این پروژه عظیم، ناسیونالیسم سکولار و گسست کامل از گذشته عثمانی–اسلامی بود (Bozdoğan, 2001). مخاطب اصلی، مردم ترکیه بودند که باید از «رعیت» به «شهروند» مدرن تبدیل می‌شدند. (شکل ۶)

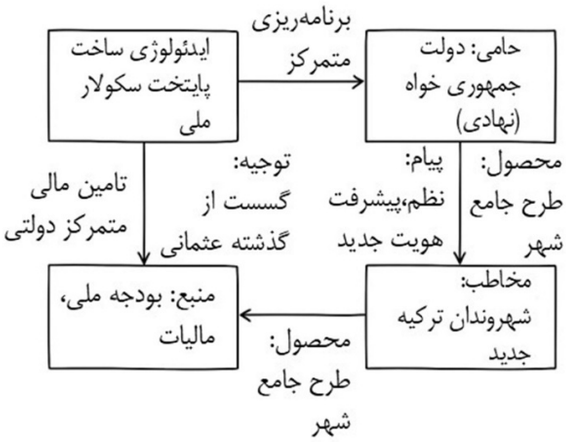

شکل ٦. مدل مفهومی سناریو ۴

Figure 4. Conceptual model of Scenario4

طرح جامع آنکارا توسط هرمان یانسن، تجسم عینی ایدئولوژی دولت–ملت جدید و پایه‌ریزی یک نظم اجتماعی سکولار در تضاد با شهرهای عثمانی بود (Akın, 2018). این طرح، تولد یک الگوواره کاملاً جدید و اوج گسست از گذشته است. حامی این پروژه، «دولت–ملت» جمهوری‌خواه به رهبری آتاتورک بود که به دنبال خلق یک پایتخت از صفر برای تجسم ایدئولوژی انقلابی خود بود: پروژه‌ای در خدمت دولت‌سازی (Bozdoğan, 2001, p. 59). منبع مالی برای اولین بار، «بودجه ملی» بود که از مالیات شهروندان تأمین می‌شد و معماری را به ابزار توسعه ملی بدل می‌کرد (Tekeli, 1998, p. 155). ایدئولوژی حاکم، کمالیسم (سکولاریسم، مدرنیزاسیون غربی، ناسیونالیسم) بود که هدفش ساخت شهری عقل‌گرا در تقابل با استانبولِ عثمانی بود (Tankut, 1993, p. 71). شهرسازی به ابزاری برای مهندسی اجتماعی و ساختن «شهروند مدرن» تبدیل شد. مخاطب اصلی طرح، «ملت» ترکیه و به‌ویژه بوروکراسی جدید (کارمندان، افسران) بود. آنکارا صحنه‌ای برای زندگی شهروند ایده‌آل جمهوری‌خواه

[DOI: 10.61882/ciauj.10.2.648]

و ویترینی برای نمایش موفقیت انقلاب به جهان خارج بود (Keyder, 1987, p. 95). در نتیجه، طرح آنکارا محصول یک الگوواره مدرن است که در آن، حامی (دولت–ملت) با منبعی ملی (بودجه عمومی) و ایدئولوژی انقلابی (کمالیسم)، فضایی برای مخاطبی جدید (ملت و بوروکراسی) خلق کرد و معماری را به ابزار قدرت دولتی ارتقا داد.

تأثیر اجتماعی معماری در این الگوواره کاملاً متفاوت بود. بناهای دولتی آنکارا، با مقیاس عظیم و فرم‌های نئوکلاسیک یا مدرنیستی خود، بیش از آنکه فضاهایی برای ارائه خدمات مستقیم به شهروندان باشند، فضاهایی برای نمایش اقتدار دولت و ایجاد فاصله میان شهروند و حاکمیت بودند (Bozdoğan, 2001). این بناها نه به‌عنوان مراکز خدمات اجتماعی، بلکه به‌عنوان نمادهای یک نظم بوروکراتیک جدید عمل می‌کردند که شهروند باید به آن احترام می‌گذاشت. حتی پروژه‌های مسکونی مدرن نیز که با هدف ایجاد یک "شهروند نوین" طراحی می‌شدند، در عمل اغلب به محل سکونت طبقه متوسط جدید (کارمندان دولت و نخبگان) تبدیل شدند و نتوانستند بخش بزرگی از جامعه سنتی یا کم‌درآمد را در بر بگیرند؛ بنابراین، معماری مدرن، به جای آنکه ابزاری برای همبستگی اجتماعی (مانند مجموعه سلیمانیه) باشد، به ابزاری برای طبقه‌بندی اجتماعی و تمایزگذاری میان «شهروند مدرن» و «شهروند سنتی» تبدیل شد و گاهی شکاف‌های اجتماعی موجود را عمیق‌تر می‌کرد.

*. سناریوی ۵: ساختمان مجلس ملی ترکیه (دهه ۱۹۳۰) – تثبیت الگوواره مدرن

ساختمان دومین مجلس ملی ترکیه در آنکارا (طراحی شده توسط کلمنس هولتزمایستر)، نماد کالبدی و نقطه اوج تثبیت الگوواره مدرن است. این پروژه که از طریق یک مسابقه بین‌المللی طراحی و با بودجه ملی ساخته شد، تمام ویژگی‌های نظام جدید را در خود دارد. حامی، دولت جمهوری‌خواه به‌عنوان نماینده رسمی ملت است. منبع، بودجه دولتی است که برای یک پروژه نمادین ملی تخصیص یافته. ایدئولوژی حاکم، تجسم فیزیکی «حاکمیت ملت» و گسست نهایی از نظام سلطنتی است (Bozdoğan, 2001). این بنا مخاطبی دوگانه دارد: از یک سو به ملت ترکیه پیام استقلال و دموکراسی را می‌دهد و از سوی دیگر به جهان خارج، حاکمیت و مدرن بودن دولت جدید را اعلام می‌کند.

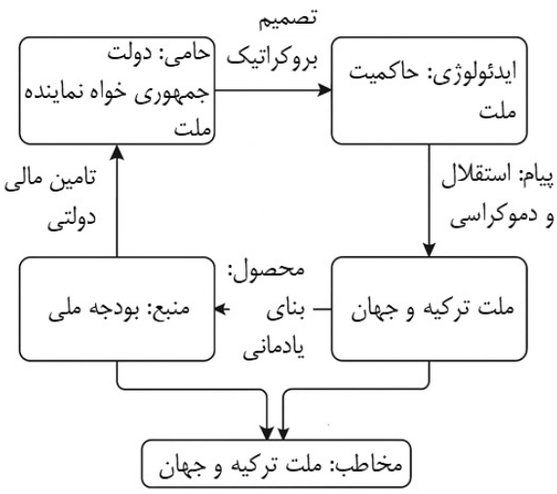

شکل ۷. مدل مفهومی سناریو ۵

Figure 7. Conceptual model of Scenario5

ساختمان مجلس ملی کبیر ترکیه، طراحی کلمنس هولتزمایستر، نماد تثبیت و بلوغ الگوواره مدرنی است که با طرح آنکارا متولد شد. در این مرحله، حامی، «دولت–ملت» جمهوری‌خواه است، اما نه به‌عنوان یک نیروی انقلابی، بلکه یک نهاد مستقر که به دنبال تجسم دائمی حاکمیت دموکراتیک خود بود. این پروژه بیانگر اعتماد به نفس یک دولت بالغ بود (Bozdoğan, 2001, p. 125). منبع مالی پروژه، به طور کامل از «بودجه ملی» تأمین می‌شد که به یک رویه بوروکراتیک استاندارد تبدیل شده بود. این منبع پایدار، ساخت یک بنای یادمانی را ممکن ساخت که اهمیت پارلمان را بازتاب می‌داد (Yavuz & Özkan, 1984, p. 112). ایدئولوژی حاکم، «مدرنیسم اقتدارگرا» یا «کلاسیسیسم استریپ شده» بود. طراحی هولتزمایستر با مقیاس عظیم و حذف تزیینات، هم‌زمان حس دموکراسی و قدرت دولت را القا می‌کرد و به دنبال بیان ثبات و جاودانگی بود (Aslanoğlu, 2001, p. 55). مخاطب اصلی، «دولت» (نمایندگان) و «ملت» بودند. بنا به یک نماد ملی برای احترام شهروندان و صحنه‌ای برای نمایش قدرت و ثبات جمهوری به جهان تبدیل شد (Tekeli, 1998, p. 160). در نتیجه، ساختمان مجلس نقطه اوج الگوواره مدرن است که در آن، حامی (دولت مستقر) با منبعی نهادینه (بودجه

[DOI: 10.61882/ciauj.10.2.648]

ملی) و ایدئولوژی مدرنیسم اقتدارگرا، نمادی ماندگار برای نظم سیاسی جدید خلق کرد که نشان‌دهنده همسویی کامل اجزا و موفقیت معماری به‌عنوان ابزار دولت‌سازی است.

۵- ۳. نتایج حاصل از بررسی ۵ سناریو

تحلیل مقایسه‌ای پنج سناریو نشان می‌دهد که گسست پارادایمی در معماری ترکیه، محصول تغییر بنیادین در «منبع قدرت حامی» و «ایدئولوژی حاکم» است. در پارادایم کلاسیک (سلیمانیه)، قدرت از شخص سلطان و مشروعیت الهی او نشأت می‌گرفت. با تضعیف این ساختار در دوره دولماباغچه، معماری به آینه تزلزل تبدیل شد. نقطه عطف واقعی، جایگزینی حامیان فردی و اقتصادی با «دولت–ملت» در پارادایم مدرن بود. این تغییر، منبع مالی را از وقف و سود خصوصی به «بودجه ملی» و ایدئولوژی را از دینی به «ناسیونالیسم سکولار» دگرگون کرد. در نتیجه، معماری از یک «عمل عبادی–سلطنتی» به یک «ابزار دولت‌سازی» (instrument of state-building) تبدیل شد. همسویی کامل اجزا که در سناریوی سلیمانیه دیده شد، پس از یک دوره بحران، مجدداً در سناریوهای مدرن (آنکارا و مجلس) تکرار شد که نشان‌دهنده استقرار موفقیت‌آمیز پارادایم جدید است؛ بنابراین، این گسست صرفاً تغییر سبک نبود، بلکه بازتاب یک انقلاب عمیق سیاسی و اجتماعی بود که در آن معماری به ابزاری برای نمایش فیزیکی نظم نوین تبدیل شد (جداول ۱ و ۲).

جدول ۱. تحلیل انضمامی پنج سناریوی معماری در ترکیه
Table 1. Concrete Analysis of Five Architectural Scenarios in Turkey

سناریو (دوره زمانی) Scenario ((Time Period	ساختار حامی و مالی / Patronage & Financial Structure	چارچوب ایدئولوژیک و اجتماعی / Ideological & Social Framework	نقش معماری در سناریو / Role of Architecture in the Scenario
مجموعه سلیمانیه (دهه ۱۵۵۰) Süleymaniye Külliye ((1550s	حامی: سلطان سلیمان (حاکم فردی) / Patron: Sultan Süleyman (Individual Ruler) منبع: وقف سلطنتی (اقتصاد دینی) / Source: Royal Waqf ((Religious Economy	ایدئولوژی: جهان‌شمولی اسلامی–عثمانی / Ideology: Islamic-Ottoman Universalism مخاطب: امت و جهان / Audience: The Ummah and the World	نمایش اوج قدرت الهی و دنیوی (کمال پارادایم کلاسیک) Display of Peak Divine & Earthly Power (Perfection of the Classical Paradigm)
کاخ دولماباغچه (دهه ۱۸۵۰). Dolmabahçe (Palace (1850s	حامی: سلطان عبدالمجید (حاکم متزلزل) / Patron: Sultan Abdülmecid (Unstable Ruler)) منبع: وام خارجی و خزانه / Source: Foreign Loans & Treasury	ایدئولوژی: التقاط‌گرایی و غرب‌گرایی / Ideology: Eclecticism & Westernization مخاطب: نخبگان خارجی / Audience: Foreign Elites	نمایش بحران هویت و ضعف (آغاز گسست) Display of Identity Crisis & Weakness (Beginning of rupture)
بانک ایش – آنکارا (دهه ۱۹۲۰) İş Bank - Ankara ((1920s	حامی: نهاد اقتصادی–بوروکراتیک / Patron: Economic-Bureaucratic Institution منبع: سود سرمایه‌داری / Source: Capitalist Profit	ایدئولوژی: ملی‌گرایی اقتصادی / Ideology: Economic Nationalism مخاطب: نخبگان اقتصادی و سیاسی / Audience: Economic & Political Elites	نمایش قدرت اقتصادی جدید (الگوی بینابینی) Display of New Economic Power (An intermediate model)
طرح جامع آنکارا (دهه ۱۹۲۰–۱۹۳۰) Ankara Master Plan ((1920s-1930s	حامی: دولت–ملت جمهوری‌خواه / Patron: The Republican Nation-State منبع: بودجه ملی / Source: National Budget	ایدئولوژی: کمالیسم و مدرنیسم / Ideology: Kemalism & Modernism مخاطب: ملت ترکیه و بوروکراسی / Audience: The Turkish Nation & Bureaucracy	ابزار خلق پایتخت و هویت جدید (تولد پارادایم مدرن) Instrument for Creating a New Capital & Identity (Birth of the Modern Paradigm)
ساختمان مجلس ملی (دهه ۱۹۴۰–۱۹۶۰) National Assembly Building ((1940s-1960s	حامی: دولت–ملت مستقر / Patron: The Established Nation-State منبع: بودجه ملی تخصیص‌یافته / Source: Allocated National Budget	ایدئولوژی: مدرنیسم یادمانی و اقتدارگرا / Ideology: Monumental & Authoritarian Modernism مخاطب: ملت، نمایندگان و جهان / Audience: The Nation, its Representatives, and the World	نماد ماندگار قدرت دولتی (تثبیت پارادایم مدرن) Enduring Symbol of State Power (Consolidation of the Modern Paradigm)

[DOI: 10.61882/ciauj.10.2.648]

جدول ۲. تحلیل مقایسه‌ای پارادایم‌ها: کلاسیک در برابر مدرن
Table 2. Comparative Analysis of Paradigms: Classic vs. Modern

ویژگی پارادایم Paradigm Characteristic	پارادایم کلاسیک (نمونه: سلیمانیه) Classical Paradigm (Example: Süleymaniye	دوران گذار (نمونه: دولماباغچه) Transitional Period (Example: Dolmabahçe	پارادایم مدرن (نمونه: مجلس ملی) Modern Paradigm (Example: National Assembly
نوع حامی اصلی Primary Patron Type	حاکم فردی با مشروعیت الهی (سلطان–خلیفه) Individual ruler with divine legitimacy (Sultan-Caliph)	حاکم فردی با مشروعیت متزلزل Individual ruler with fragile legitimacy	دولت–ملت با مشروعیت سکولار-دموکراتیک Nation-State with secular-democratic legitimacy
منبع اصلی تأمین مالی Primary Financial Source	وقف (اقتصاد دینی و مستقل از خزانه) Waqf (Religious economy, independent from the treasury)	وام خارجی و خزانه در حال ورشکستگی Foreign loans and a bankrupting treasury	بودجه ملی (اقتصاد ملی و مالیات شهروندی) National Budget (National economy and citizen taxation)
ایدئولوژی بنیادین Fundamental Ideology	جهان‌شمولی اسلامی–عثمانی (نگاه به گذشته و سنت) Islamic-Ottoman universalism (Oriented towards the past and tradition)	التقاط‌گرایی و غرب‌گرایی (سردرگمی هویتی) Eclecticism and Westernization (Identity confusion)	ناسیونالیسم و مدرنیسم (نگاه به آینده و گسست از گذشته) Nationalism and Modernism (Oriented towards the future and rupture from the past)
مخاطب اصلی Primary Audience	امت و جهان (نمایش قدرت برای همه) The Ummah and the world (A display of power for all)	نخبگان خارجی (تلاش برای کسب مشروعیت بیرونی) Foreign elites (An attempt to gain external legitimacy)	ملت و بوروکراسی (ابزاری برای مهندسی اجتماعی داخلی) The Nation and its bureaucracy (An instrument for internal social engineering)
هدف غایی معماری Ultimate Goal of Architecture	تجلی قدرت الهی و سلطنتی Manifestation of divine and imperial power	تقلید و نمایش ظاهری مدرنیته Imitation and superficial display of modernity	ابزار دولت‌سازی و خلق هویت ملی Instrument of state-building and creation of national identity
وضعیت همسویی اجزا Status of Component Alignment	همسویی کامل Full Alignment	عدم همسویی کامل (بحران) Misalignment (Crisis)	همسویی کامل Full Alignment
نتیجه نهایی Final Outcome	کمال و اوج یک سیستم پایدار Perfection and peak of a stable system	بحران، ضعف و آغاز فروپاشی Crisis, weakness, and the beginning of collapse	تثبیت و بلوغ یک سیستم جدید Consolidation and maturation of a new system

۵- ٤. محدودیت‌های پژوهش و پیشنهادات برای تحقیقات آینده

پژوهش حاضر، علی‌رغم تلاش برای ارائه تحلیلی ساختاری و عمیق، با محدودیت‌هایی نیز روبرو است. نخست، تمرکز این مطالعه بر معماری شاخص و پروژه‌های کلان دولتی و حاکمیتی بوده است. در حالی که این پروژه‌ها به‌خوبی نمایانگر منطق حاکم بر الگوواره‌های رسمی هستند، اما تحلیل جریان‌های معماری مردمی، بناهای ساخته‌شده توسط بخش خصوصی غیروابسته، و معماری غیررسمی که در همان دوره در حال شکل‌گیری بود، می‌توانست تصویری چندصدایی‌تر و جامع‌تر از تحولات کالبدی جامعه ارائه دهد.

دوم، ماهیت کیفی و تاریخی–تفسیری این پژوهش، امکان ارائه تحلیل‌های آماری و کمی را محدود می‌ساخت. هرچند داده‌های کمی قابل‌اتکا در خصوص هزینه‌ها یا حجم ساخت‌وساز در آن دوران پراکنده و نایاب است، اما پژوهش‌های آینده می‌توانند با تمرکز بر یک دوره یا یک پروژه خاص، به دنبال کمّی‌سازی جنبه‌هایی از نظام حمایت معماری باشند. بر این اساس، پیشنهاداتی برای تحقیقات آینده مطرح می‌گردد:

– مطالعه تطبیقی با سایر جوامع در حال گذار: بررسی گسست پارادایمی در نظام حمایت معماری در کشورهای دیگری نظیر ایران (گذار از قاجار به پهلوی) یا مصر (دوران محمدعلی پاشا

[DOI: 10.61882/ciauj.10.2.648]

و خدیویان) می‌تواند به غنای نظری این بحث بیفزاید.
– تحلیل نقش‌آفرینان غیررسمی: پژوهش در مورد نقش تجار، انجمن‌های محلی و شهروندان عادی به‌عنوان حامیان معماری در مقیاس خرد، می‌تواند مکمل تحلیل کلان ارائه شده در این مقاله باشد.
– بررسی تأثیرات اجتماعی بناها: تحقیقات میدانی یا تاریخی متمرکز بر نحوه استفاده و درک بناهای شاخص توسط شهروندان در هر دوره، می‌تواند به فهم بهتر تأثیرات عملی و اجتماعی معماری بر زندگی روزمره کمک کند.

٦. نتیجه گیری
از همسویی کلاسیک تا تثبیت مدرنیته

تحلیل پنج سناریوی معماری در پانصد سال اخیر ترکیه، گویای یک گسست پارادایمی عمیق است که ریشه در دگرگونی بنیادین «منطق قدرت» دارد. پارادایم کلاسیک که در کمال خود در مجموعه سلیمانیه تجلی یافت، بر «همسویی کامل» میان ارکان خود استوار بود: حامی (سلطان)، ایدئولوژی (جهان‌شمولی اسلامی–عثمانی) و منبع مالی (اقتصاد دینی)، همگی در راستای تبدیل معماری به ابزار نمایش قدرت مطلق و مشروعیت الهی عمل می‌کردند. نقطه آغاز این گسست و ورود به دوران گذار را می‌توان در کاخ دولماباغچه ردیابی کرد؛ جایی که مشخصه اصلی آن، «عدم همسویی» فزاینده میان اجزا بود. در این دوره، حامی (سلطان) همچنان به دنبال نمایش قدرت به شیوه سنتی بود، اما ایدئولوژی حاکم (التقاط‌گرایی و غرب‌گرایی) و منبع مالی (وام‌های خارجی و خزانه متزلزل) دیگر با آن هدف همخوانی نداشتند. این عدم تطابق، معماری‌ای خلق کرد که به جای نمایش اقتدار، به سندی از بحران هویت، وابستگی اقتصادی و ضعف سیاسی تبدیل شد و به این ترتیب، فروپاشی پارادایم کلاسیک را رقم زد.

این گسست در الگوواره حمایت از معماری، پدیده‌ای منحصر به ترکیه نیست و می‌توان آن را در چارچوب گسترده‌تر فرایندهای دولت–ملت‌سازی در سایر جوامع پسا–امپراتوری نیز مشاهده کرد. برای مثال، در ایران، با روی کار آمدن سلسله پهلوی و آغاز پروژه مدرنیزاسیون از بالا، شاهد روندی مشابه هستیم: نهاد سنتی «وقف» به حاشیه رانده شد و «سازمان برنامه و بودجه» به‌عنوان منبع مالی متمرکز دولتی جایگزین آن گردید؛ حامیان سنتی (مانند تجار بازار و روحانیون) جای خود را به بوروکراسی دولتی دادند و ایدئولوژی ساخت بناها از نمایش شعائر دینی به نمایش «عظمت باستانی ایران» و «تمدن نوین» تغییر یافت (بانی‌مسعود، ۱۳۹۴؛ قبادیان، ۱۳۹۱) . به همین ترتیب، در مصر پس از انقلاب ۱۹۵۲ و روی کار آمدن جمال عبدالناصر، پروژه‌های بزرگ معماری و زیرساختی (مانند سد اسوان) دیگر نه با منابع وقف یا حمایت خاندان سلطنتی، بلکه با بودجه ملی و با هدف نمایش حاکمیت ملی، مدرنیسم سوسیالیستی و رهبری جهان عرب تعریف شدند (Sutton et others, 2001; Elshahed, 2019). این مقایسه‌ها نشان می‌دهد که الگوی گذار از یک نظام حمایت فرد–محور، مذهبی و درون‌زا به یک نظام دولت–محور، سکولار و متمرکز، یک الگوی ساختاری تکرارشونده در تاریخ مدرنیزاسیون خاورمیانه است و یافته‌های این پژوهش می‌تواند به‌عنوان یک مدل تحلیلی برای مطالعه موارد مشابه به کار رود.

بر همین مبنا، با ظهور جمهوری، پارادایم مدرن بر پایه‌هایی کاملاً متفاوت متولد شد و معماری را به خدمت پروژه‌ای جدید درآورد. در این پارادایم، منبع قدرت از «فرد–حاکم» به «دولت–ملت» منتقل شد. حامیان جدید، نهادهای بوروکراتیک و اقتصادی دولت بودند، ایدئولوژی از جهان‌شمولی دینی به «ناسیونالیسم سکولار» و «مدرنیسم» تغییر یافت و بودجه ملی جایگزین اقتصاد وقف شد. از این پس، معماری وظیفه‌ای متفاوت یافت: نه نمایش قدرت الهی یک فرد، بلکه خلق نمادهایی برای یک نظم سیاسی جدید، ساختن پایتختی برای هویت ملی نوظهور (طرح جامع آنکارا)، و تثبیت اقتدار دولت مدرن. از بانک ایش به‌عنوان نشانه قدرت اقتصادی تا ساختمان مجلس ملی به‌عنوان نماد ماندگار قدرت سیاسی، معماری به ابزاری کارآمد برای تحقق پروژه دولت–ملت بدل گشت. در نهایت، این سیر تحول نشان می‌دهد که گسست پارادایمی در معماری ترکیه، روایتی کالبدی از گذار یک امپراتوری متکی بر فرد و دین به یک جمهوری استوار بر دولت و ملت است؛ گذاری که در آن، هر بنا، سندی گویا از منطق، تضادها و آرمان‌های زمانه خویش است.

[DOI: 10.61882/ciauj.10.2.648]

سپاسگزاری
موردی وجود ندارد.

مشارکت نویسندگان
تمامی بخش‌های مقاله توسط شخص مؤلف مقاله انجام شده است.

تأمین مالی
این پژوهش هیچ بودجه خارجی دریافت نکرده است.

تضاد منافع
نویسنده هیچ‌گونه تضاد منافع را اعلام نمی‌کنند.

دسترسی به داده‌ها و مواد
داده‌های تاریخی و غیرتاریخی به کار رفته در متن مقاله، از منابع مکتوب استخراج شده که فهرست آنها در بخش منابع مقاله ذکر شده و از این طریق در دسترس قرار دارد.

پی‌نوشت
۱. در سنت حقوقی و اقتصادی اسلام، وقف یک نهاد اجتماعی–اقتصادی منحصربه‌فرد است که به معنای «حبس کردن» یا خارج کردن یک دارایی (مانند زمین، ملک تجاری، باغ یا حتی پول نقد) از مالکیت خصوصی و تخصیص دائمی و برگشت‌ناپذیر منافع آن برای اهداف خیرخواهانه، مذهبی یا عام‌المنفعه است. این دارایی پس از وقف شدن، دیگر قابل‌فروش، ارث یا هبه نیست و اصطلاحاً «در مالکیت خداوند» قرار می‌گیرد. در امپراتوری عثمانی، نظام وقف به ستون فقرات اقتصادی جامعه مدنی و خدمات عمومی تبدیل شده بود. درآمد حاصل از هزاران موقوفه، تأمین مالی طیف وسیعی از فعالیت‌ها از ساخت و نگهداری مساجد، مدارس (مدارس علمیه)، بیمارستان‌ها (دارالشفا)، کاروان‌سراها و پل‌ها گرفته تا اطعام فقرا و حتی تعمیر ظروف شکسته نیازمندان را بر عهده داشت. این نظام یک منبع مالی مستقل، پایدار و غیرمتمرکز ایجاد می‌کرد که پروژه‌های معماری و خدمات اجتماعی را از نوسانات بودجه دولتی و اراده سیاسی حاکمان مصون نگه می‌داشت و به آن‌ها ثبات و تداوم ساختاری می‌بخشید. برای اطلاعات بیشتر نک:

İnalcık, H. (1973). The Ottoman Empire: The Classical Age 1300-1600. London: Weidenfeld & Nicolson.

۲. گسست پارادایمی (Paradigm Shift): این مفهوم‌محوری اولین بار توسط فیلسوف و مورخ علم، توماس کوهن (Thomas Kuhn)، در کتاب جریان‌ساز او «ساختار انقلاب‌های علمی» (۱۹۶۲) معرفی و تدوین شد. کوهن در این کتاب، دیدگاه سنتی مبنی بر پیشرفت تدریجی و انباشتی علم را به چالش کشید. او استدلال کرد که علم در دوره‌هایی از «علم نرمال» پیش می‌رود که در آن دانشمندان در چارچوب یک «پارادایم» مشترک (مجموعه‌ای از مفروضات بنیادی، نظریه‌ها، قوانین و روش‌های مورد توافق یک جامعه علمی) فعالیت می‌کنند. با این حال، با انباشت «ناهنجاری‌ها» (مشاهداتی که با پارادایم حاکم قابل‌توضیح نیستند)، یک دوره «بحران» آغاز می‌شود که نهایتاً به یک «انقلاب علمی» می‌انجامد. در این انقلاب، پارادایم قدیمی به طور کامل فرو می‌ریزد و یک پارادایم جدید، ناسازگار و اغلب قیاس‌ناپذیر جایگزین آن می‌شود. در این پژوهش، این مفهوم قدرتمند به‌صورت استعاری برای تحلیل دگرگونی‌های اجتماعی–فرهنگی به کار رفته است تا نشان دهد که گذار از امپراتوری به جمهوری، نه یک اصلاح خطی، بلکه یک تغییر رادیکال و انقلابی در منطق بنیادین، ارزش‌ها و قواعد حاکم بر نظام تولید معماری بوده است. برای اطلاعات بیشتر نک:
Kuhn, T. S. (1962). The Structure of Scientific Revolutions. University of Chicago Press.

۳. مدل ایده‌آل (Ideal Type / Idealtypus): یک ابزار روش‌شناختی کلیدی است که توسط جامعه‌شناس آلمانی، ماکس وبر (Max Weber)، برای مطالعه و تحلیل نظام‌مند پدیده‌های پیچیده اجتماعی ابداع شد. مدل ایده‌آل یک توصیف از واقعیتِ میانگین یا یک نسخه اخلاقاً «مطلوب» از پدیده نیست. بلکه، یک «ساختار تحلیلی ناب» (pure analytical construct) است که از طریق برجسته‌سازی آگاهانه و یک‌جانبه‌ی یک یا چند ویژگی کلیدی یک پدیده و ترکیب منطقی آن‌ها در یک کل منسجم مفهومی به دست می‌آید. برای مثال، «بوروکراسی» به‌عنوان یک مدل ایده‌آل وبری، شامل ویژگی‌هایی چون سلسله‌مراتب، تقسیم کار، قوانین غیرشخصی و... است. هیچ سازمان واقعی در جهان دقیقاً

[DOI: 10.61882/ciauj.10.2.648]

با این مدل مطابقت کامل ندارد، اما این مدل به‌مثابه یک «خط‌کش» یا «ابزار سنجش» (measuring rod) عمل می‌کند. پژوهشگر با مقایسه موارد انضمامی و تاریخی (مثلاً بوروکراسی در فرانسه قرن ۱۹) با این مدل ایده‌آل، می‌تواند به شکلی دقیق، میزان انحراف، ویژگی‌های خاص و دلایل تفاوت‌ها را شناسایی و تحلیل کند. در این مقاله، «الگوواره کلاسیک» و «الگوواره مدرن» به‌عنوان دو مدل ایده‌آل برای مقایسه ساختاری نظام‌های حمایت به کار رفته‌اند. برای اطلاعات بیشترنک:

Weber, M. (1949). The Methodology of the Social Sciences (E. A. Shils & H. A. Finch, Trans.). Free Press.

منابع References

Akın, N. (2018). The Genesis of Modern Turkish Urbanism: The Case of Jansen's Plan for Ankara. In H. Bodnar & A. Soos (Eds.) , Planning and the Fall of the Wall: From Contested to Integrated City (pp. 45-62). Routledge.

Aksakal, M. (2017). The Ottoman State, the Great Powers, and the Global War. In M. S. Hanioglu & R. Aksan (Eds.) , The Cambridge History of Turkey, Vol. 4: Turkey in the Modern World (pp. 120-145). Cambridge University Press.

Banimasoud, A. (2015). Memari-ye mo'aser-e Iran: Dar takapooye bein-e sonnat va modernite. Tehran: Honar-e Memari-ye Gharne Publishing. [In Persian]

Batur, A. (2006). Dolmabahçe Palace. In DB Istanbul Encyclopedia.

Blair, S. S., & Bloom, J. M. (1994). The Art and Architecture of Islam 1250-1800. Yale University Press.

Bourdieu, P. (1991). Language and Symbolic Power. Harvard University Press.

Bozdoğan, S. (2001). Modernism and Nation Building: Turkish Architectural Culture in the Early Republic. University of Washington Press.

Çelik, Z. (1993). The Remaking of Istanbul: Portrait of an Ottoman City in the Nineteenth Century. University of Washington Press.

Elshahed, M. (2019). Cairo Since 1900: An Architectural Guide. The American University in Cairo Press.

Erdem, Y. H. (2015). The bureaucratic transformation of the Ottoman state. In M. K. Kırpık & M. B. Çelik (Eds.) , The Great Transformation of the Ottoman Empire (pp. 23-44). I.B. Tauris.

Ghobadian, V. (2012). Memari dar Dar-ol-Khalafe-ye Naseri: Sonnat va tajaddod dar memari-ye mo'aser-e Tehran. Tehran: Pashootan. [In Persian].

Goodwin, G. (1971). A History of Ottoman Architecture. Thames & Hudson.

Hanioğlu, M. Ş. (2010). Atatürk: An Intellectual Biography. Princeton University Press.

İnalcık, H. (1973). The Ottoman Empire: The Classical Age, 1300-1600. Weidenfeld & Nicolson.

Işın, E. (2019). The Public Sphere and Representation in the Late Ottoman Empire: The Case of Municipal Gardens. Journal of Urban History, 45(3), 531-553.

Keyder, Ç. (1987). State and Class in Turkey: A Study in Capitalist Development. Verso.

Kırlı, C. (2013). The struggle over the city: The politics of urban space in late Ottoman Istanbul. Middle Eastern Studies, 49(3), 408-425.

Kostof, S. (1995). A History of Architecture: Settings and Rituals (2nd ed.). Oxford University Press.

Kuhn, T. S. (1962). The Structure of Scientific Revolutions. University of Chicago Press.

Necipoğlu, G. (2005). The Age of Sinan: Architectural Culture in the Ottoman Empire. Reaktion Books.

Özkan, S. (2020). From Waqf to State Budget: Financing Public Works in the Transition from Empire to Republic. International Journal of Middle East Studies, 52(1), 25-44.

Pamuk, Ş. (2000). A Monetary History of the Ottoman Empire. Cambridge University Press.

Scott, J. C. (1998). Seeing Like a State: How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed. Yale University Press.

Sutton, K. and Fahmi, F. (2001). Cairo's urban growth and strategic master plans in the light of Egypt's 1996 population census results. Cities, 18(2), 135-149. https://doi.org/10.1016/S0264-2751(01)00006-3.

[DOI: 10.61882/ciauj.10.2.648]

Volait, M. (2017). Foreign Architects and the Modernization of Cairo and Istanbul (1830-1930): Beyond the "Colonial" versus "Non-Colonial" Divide. ABE Journal. Architecture beyond Europe, (11).

Weber, M. (1949). The Methodology of the Social Sciences (E. A. Shils & H. A. Finch, Trans.). Free Press.

Zürcher, E. J. (2017). Turkey: A Modern History (4th ed.). I.B. Tauris.

بانی‌مسعود، امیر. (۱۳۹۴). معماری معاصر ایران: در تکاپوی بین سنت و مدرنیته. تهران: نشر هنر معماری قرن.

قبادیان، وحید. (۱۳۹۱). معماری در دارالخلافه ناصری: سنت و تجدد در معماری معاصر تهران. تهران: پشوتن.

[DOI: 10.61882/ciauj.10.2.648]